

BENE SÁNDOR

Distancia (I.)

Az Isten szeme és az elillanó történet

Írásom címe Ottlik Géza *Iskola a határon*jára utal. Úgy gondolom, Szeredy Dani dilemmája (pontosabban barátja, Bébé feltételezése e dilemmáról) alkalmas lesz arra, hogy az irodalomtörténet-írás mindenkori nehézségeit szinte modellszerűen szemléltesse. Jól tette-e Szeredy, hogy – noha élete évek óta rendezetten, felesége és szeretője között folyt – összeköltözött korábbi, be nem teljesült nagy szerelmével, Magdával? Bébé így kommentál: „Nem az én véleményemre volt kíváncsi Szeredy, ahogy mentünk lefelé a Lukács fürdő jobbik lépcsőjén, hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebről tudom nézni élete összegubancolódott zúrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.”¹

Mit várnak az írók és az olvasók az irodalomtörténettől? Az Isten szemszögét: azt a távolságot, amelyet a kritika nem adhat meg, ahonnan rálátás nyílik a művek maradandó, hagyományfolyamba illeszkedő vagy éppen hagyományt törő jelentésére és jelentőségére. S ha már nem részesülhetnek közvetlen kinyilatkoztatásban, az irodalomtörténésztől mint médiumtól remélik a mégoly korlátozott érvényű és feltételes, provizórikus maradandóságot.

Az Isten messze van (ezért mindent lát, de túl is tekint az irodalmon), a kritikus túl közel (ezért nem láthatja a képet, amelyben benne áll). Az irodalomtörténésznek egyszerre kellene két perspektívából szemlélnie anyagát, és beszámolnia tapasztalatairól. S noha nyilvánvalóan nincs módjában transzcendens magaslatokba emelkedni, a részletekben elvesznie pedig nem tanácsos, ám ha munkáját tisztességgel akarja végezni, folyamatos mozgásra kényszerül. Tájékozódása, kutatásai során hol közelebb, hol távolabb kell lépnie tárgyától, leírását pedig történetben kell elbeszélnie, hiszen maga a megfigyelt objektum is mozog, alakját és kiterjedését folyamatosan változtatja, lényege csak történetével definiálható.² A „van-e igaz történet?” kérdést, amely az

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 1981⁶, 14.

2 „Ha az irodalom békésen megvolna saját önmeghatározásán belül, akkor tanulmányozni lehetne olyan módszerekkel, amelyek inkább tudományosak, mint történetiek. Amikor már nem ez a helyzet, amikor az entitás állandóan kétségbe vonja saját ontológiai státusát, akkor kénytelenek vagyunk a történelemre hagyatkozni.” Paul DE MAN, *Irodalomtörténet és irodalmi modernség*, ford. NEMES Péter = P. D. M., *Olvasás és történelem: Válogatott tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2002, 86; vö. ODORICS

írókat és olvasóikat izgatja – már amennyiben a divinatorikus önkifejezésen (írás) és a primer vágybeteljesítésen (olvasás) túl maga az irodalom is érdekli őket – megelőzi egy másik, sokkal alapvetőbb kérdés: van-e történet? Honnan látszik valami történetnek? Az irodalomtörténet egyik legfontosabb módszertani problémája, akár a kutatói, akár az elbeszélői fázist tekintjük, a perspektíva problémája. A perspektívát pedig végső soron az a távolság határozza meg, amelyet a tárgytól felveszünk. Ha nem lépünk elég messze tőle: vele együtt mozgunk; ha túl távol lépünk: nem látszik, hogy mozog. Távlat, távolság, distancia: bárhogyan is nevezzük meg, a történetalkotás és a történetmondás viszonylatában mindig metafora marad – ami azonban nem jelenti azt, hogy pusztán díszítő feladata lenne.³ A nyelvtudomány közhelye, hogy vannak olyan érvényes kijelentések, amelyek csak metaforikus formában tehetők meg, nem fordíthatók le trópusmentes fogalmi nyelvre.⁴ A metaforának van kognitív funkciója, van igazságértéke, sőt, valóságot is képes alkotni.⁵ Feltevésem szerint mindezekre a történet is képes. Még az irodalomtörténet is.

Amiről tehát írni szeretnék, az az elbeszélő távolsága a tárgytól, az irodalomtól (amely a definíció értelmében: történet), s mindazok a módszertani következmények, amelyek a mozgó nézőpontból adódnak a kutatásra (invenció), a periodizációra (diszpozíció), illetőleg a cselekményszöveg alakzataira (elokúció) nézve. Amiről viszont írni fogok – még ha nem is szeretnék –, az egy másik kérdés, amely módszertani szempontból megelőzi az elbeszélő és a tárgy distanciájának a kérdését: az *elbeszélő és az elbeszélés távolságának* problémája, vagyis a saját narrátori pozíció reflektáltságának foka. Természetes, hogy az elbeszélő a maga távlatválasztásával és az ebből következő szelekciós műveleteivel (mit vesz be és kit hagy ki az irodalomtörténetből?) maga is alakítja a történetet, amelyet elbeszél. A múlt század hatvanas éveinek végétől a kilencvenes éveinek elejéig uralkodó történeti és episztemológiai szkepszis azonban ennél jóval tovább lépett: bizonyításra nem szoruló hittétellé lett, hogy az elbeszélő a cselekményesítéssel nem befolyásolja, hanem létrehozza a történetet, még hozzá nem az invenció és a diszpozíció tudatos eljárásaival, hanem a szóképek, a trópusok ellenőrizhetetlen logikájának engedelmessé. S noha a dekonstruktív dogma azóta jórészt önmagát is dekonstruálta, s a posztmodern szkepszis ma már inkább tudomány-

Ferenc, *Trópusok az irodalomtörténet-írásban = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004, 179–184.

3 A távlat és a perspektíva kérdése iránt az utóbbi években különösen megnőtt érdeklődés bibliográfiai dokumentálása nem e tanulmány feladata. Kiindulópontul szolgálhat: Carlo GINZBURG, *Distance and Perspective: Two Metaphors* = C. G., *Wooden Eye: Nine Reflections on Distance*, New York, Columbia University Press, 2001, 139–156; *ua.* magyarul: *Távolság és perspektíva: Két metafora*, ford. SCHEIBNER Tamás = C. G., *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, Bp., Kijárat, 2010 (Spatium, 11), 179–201; ill. a *History and Theory*, 50(2011)/4 tematikus számának (*Historical Distance*) tanulmányai. Friss monográfia: Mark SALBER PHILLIPS, *On Historical Distance*, New Haven–London, Yale University Press, 2013.

4 John R. SEARLE, *Metaphor = Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 76–116.

5 Általános áttekintést ad a *Metafora, trópusok, jelentés* c. konferencia (ELTE BTK, Filozófiai Intézet, 2006) előadásából készült válogatás: Világosság, 2006, 8–10. sz.

történeti vizsgálódás tárgya, mintsem alkalmazott módszertan, egykori hittételeinek folklorizálódott elemei reziduumként ma is élnek a szakmai közbeszédben, s mintegy kitakarják a látótérből az elbeszélő és az elbeszélendő tárgy távolságát. Először tehát az elmélettől tartandó distanciával kell foglalkozni, aminek legjobb módja az, ha történeteket mondunk róluk.

A szkeptikus dogmarend első hitcikkelye: *ne* írjunk irodalomtörténetet (mert elméleti okokból úgysem lehet). A második: ha mégis írunk, akkor az semmiképpen se legyen nemzeti irodalomtörténet (mert identitáspolitikailag súlyos veszélyt hordoz). A *historia litterariától* való tartózkodásnak tehát vannak teoretikus és praktikus (politikai) okai. Ebben a sorrendben szólok róluk, bár érdemes emlékeztetni rá: egymással szorosán összeszővődő hiedelemrendszerek közös argumentumairól (azaz átfedő topozairól) van szó.

David Perkins, a Harvard Egyetem professzora a posztmodern hullám csúcspontján publikálta máig értékálló, a szkepszissel szemben is finoman szkeptikus irodalomtörténet-módszertani monográfiáját, melynek már címe is jellemző a korra, amelyben született: *Lehetséges-e az irodalomtörténet?* Kiinduló tézisei a következők: „Úgy vélem, [1] az a feltevés, mely szerint a múlt valóságos léttel rendelkezik, nagyon is kétséges” – maradna tehát vigaszul a múltról beszámoló szövegek következetes értelmezése, amely koherencia persze csak társadalmi konszenzusra hivatkozhat, azonban [2] „ami az egyik közösségben plauzibilis, az a másikban nem lesz az”.⁶ Ezért Perkins némiképp ironikus munkahipotézise szerint intellektuális meggyőződésből jobb, ha nem kísérletezünk a műfaj írásával – olvassunk azonban mégiscsak muszáj, már csak azért is, hogy megértsük az irodalomtörténet „örökké jelenvaló lehetetlenségét”.⁷ A paradoxon forrása Paul de Man már említett eszmefuttatásának konklúziója: „az irodalomtörténet-írás lehetetlen, egyben szükségszerű vállalkozás”,⁸ egyfajta intellektuális propedeutika, amelynek legfeljebb pedagógiai szerepe lehet, míg az „igazi” irodalomtörténet nem más, mint a jó interpretáció.

Perkins mindkét tétele szkeptikus, azonban nem a szkepszis azonos szintjét képviselik. A másodikra még visszatérek; lássuk itt az első természetét közelebbről, amely nem mást állít, mint hogy a történeti elbeszélés megismerő értékének és igazságértékének kérdése fel sem vethető addig, ameddig magának a megismerés vágyott tárgyának a pusztá léte is kétségbe vonható – hiszen pusztán nyelvi léttel rendelkezik, s csak diszkurzív módon képződhet meg történelemként. Ebből az antiesszencializmusból csak két következtetés adódhat. Az egyik: a múlt „külső tényeinek” elbeszélése a pedagógiaián kívül legfőljebb terápiás célt szolgálhat. Már a pusztá tények valamely narratív formába rendezése is örömszerző tevékenység; s jóllehet a történeti igazság elérhetetlen, a nyelvileg felszínre hozott, tudatosított narratív igazság – egy-egy önelbeszélés koherens megalkotása – igen jó terápiás eredményekhez vezet a pszichoanalízisben, s

6 David PERKINS, *Is Literary History Possible?*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1992, 15–16. A „múlt valóságos léte” (*determinate being*) kifejezés természetesen Hegel-allúzió.

7 *Uo.*, 17.

8 ODORICS, *i. m.*, 184; vö. DE MAN, *i. m.*, 96–97.

így az irodalomtudományra, sőt az irodalomtudósokra tett pozitív hatása sem kizárható.⁹ A másik: az egymással összemérhetetlen, sem valóság-, sem igazságkritériumokkal nem rendelkező történeti elbeszélések egybeolvasásából legfeljebb esztétikai élvezet származik – természetesen a közismert politikai hasznok mellett. Az összemérhetetlen civilizációs formák és kulturális gyakorlatok iránti toleranciát a posztmodern elbeszélésekből tanuljuk – azaz visszaérkeztünk a pedagógiához.¹⁰

Mindebből az irodalomtudomány számára egyfajta „esztétikai ideológia” következik, amely az irodalomtörténet-írást, hasonlóan a történetírás minden más válfajához, művészi tevékenységként értelmezi: kell hozzá *főhős* (valós személy vagy valamely „logikai alany”: egy műfaj, egy stílusirányzat, vagy az adott szerző recepciója stb.), kell hozzá a rendelkezésre álló adatokból, forrásokból építhető *történet*, amelyet a jó irodalomtörténész az olvasók számára ismerős műfaji sémák (tragédia, románc, komédia, szatíra, hőseposz) szerint *cselekményesít*, a felemelkedés, a hanyatlás, vagy a hanyatlás/felemelkedés szűsége szerint, lehetőleg triadikus szerkezetben (születés–fénykor–elmúlás). Érzelmait ugyan jó, ha elfojtja vagy legalább leplezi, de természetesen a cselekményvezetést a szerző affektív viszonyulásai is befolyásolják, logikai alanyain végzett alapműveletei ennek megfelelően: az exorcizálás, a purifikálás, a legitimálás és a rehabilitálás. (A cselekményszöveg az irodalomtörténész vágykiélésének elsődleges terepe, egyénileg és kollektíve is végezhető; narratológiai eszköze a jól választott alapmetaforák – az évszakok, az életkorok, a testrészek, a játék és a harc trópusainak – történeté bontása.)

Az így előállított szöveg végső soron mégis kevés eséllyel rendelkezik, hogy ugyanolyan örömforrás legyen az olvasó számára, mint a valódi fikció, hiszen a történész, szakmájának szabályaitól kötve, csak olyan elemet cselekményesíthet, amelyet a sztori szintjén forrással is dokumentálni tud, vagy forráskritikai konjektúrával bizonyosan következtethet a megtörténtére.¹¹ Ám ez csak a kisebbik probléma, hiszen attól, hogy valami unalmas, még intézmények sokasága kényszerítheti ki az elolvasását, s teremthet mesterséges piacot a számára. A Hayden White diskurzustrópusai alapján kivonatolt módszertani sillabusznak azonban már az első lépése is több mint problematikus: állítsd össze az események történetét, vagyis végy „egy olyan listát, amely kronológiai rendben tartalmazza mindazokat a forrásműveket és egyéb eseményeket, amelyek a kérdéses időszakra esnek”.¹² „Make a chronicle...” Honnan? – kérdezhetnénk, és már

9 Paul de Man mellé itt már természetesen Hayden WHITE (*The Content of the Form*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1987) is belép a hivatkozottak körébe; vö. PERKINS, *i. m.*, 34. Vö. még Donald P. SPENCE, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*, New York–London, W. W. Norton, 1982, 21–34.

10 E következtetést már nem Perkinsre hivatkozva, hanem azon nevezetes félreértés nyomán említem, amellyel Frank Ankersmit üdvözölte a posztmodern táborban a mikrotörténetírás atyját, Carlo Ginzburgot (vö. Frank R. ANKERSMIT, *Historiography and Postmodernism*, *History and Theory*, 28[1989], 137–153), aki azóta sem győz tiltakozni az odatartozása ellen, vö. Carlo GINZBURG, *Mikrotörténelem: Két-három dolog, amit tudok róla*, ford. FARKAS Krisztina = C. G., *Nyomok...*, *i. m.*, 77–78.

11 PERKINS, *i. m.*, 47–48.

12 *Uo.*, 42–43; vö. Hayden WHITE, *A történelem poétikája*, Aetas, 2001/1, 134–164; Uő, *Tropics of Discourse*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, 81–100.

el is kezdődne a munkának az a fázisa, amellyel az elméleti érdeklődésű történettudós nem szívesen babrál: a források összevetése, a szerzői intencioszerkezet vizsgálata, a hitelesség igazolása, a kontextus vizsgálata stb. Bizony itt arról van szó, hogy a kétely nem lehet meg kritikája tárgya nélkül: minél kételkedőbb, annál inkább szüksége van „pozitív” adatokra, más szóval tényekre és forrásokra.

White nézeteinek kritikája ma már árnyékbokszolás volna; az utolsó érdemi bírálatok nem is annyira a források és történeti adatok pozitivistá hitén csüngő naiv szkepticizmusát vették célba, mint inkább történetietlenségét, a strukturalista rendszerén átütő paleomarxista alapvetést (mint például Jacob Burckhardt sommás „reakciós” minősítését).¹³ Irodalomtörténeti szempontból inkább az érdemel figyelmet, hogy eljárását a lehető legkomolyabban vette az 1980-as évek végének kiemelkedő szerzőgárdája, amely Denis Hollier professzor szerkesztői irányításával alkotta meg több kiadást megért angol nyelvű kézikönyvét, *A francia irodalom új történetét*.¹⁴ Ez a munka – túl azon, hogy számtalan módszertani újítást hozott az egyes tanulmányokban – főként koncepciójával keltett komoly figyelmet. A hagyományos irodalomtörténeti korszakolás (és általában a periodizálás) teljes dekonstrukciójával, a narratív egység szándékos felbontásával (a párhuzamosan futó, egymásnak olykor szükségszerűen ellentmondó történetek több lehetséges narratíva megképzésére is módot adnak az olvasónak) valószínű forradalmat idézett elő, s kihívást intézett az elavultnak ítélt klasszikus nemzeti (vagy más csoportidentitást tételező) irodalomtörténetírás felé. A módszertani újítás lényege, kiindulópontja mégis az volt, hogy a White-féle kritikát (a teleologikus és retorikus narrációalkotásról) elkerülendő, a szerkesztői koncepció megállt a White-i sillabusznál: a francia történelem társadalom- vagy politikátörténeti szempontból is fontosnak vélt dátumai köré csoportosította a tanulmányokat, azaz összegyűjtötte a „külső tényeket”, valamint a „művek készletét”... – és nem követte el a Nagy Narratíva megalkotásának ösbűnét.¹⁵

13 Mark SALBER PHILLIPS, *Histories, Micro- and Literary: Problemes of Genre and Distance*, *New Literary History*, 34(2003), 211–212, 227 – egyenesen „intellektuális sznobizmusról” beszél. Megrendítő kritika volt: Roger CHARTIER, *Quatre questions à Hayden White*, *Storia della Storiografia*, 24(1993), 133–142; White válaszolt a kérdésekre (*Historia y Grafia*, 4[1995], 317–329; magyarul, válogatott kötete bevezetőjeként, Braun Róbert fordításában: *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997 [Horror Metaphysicae], 7–23), de kérdés és válasz finoman fogalmazva sincsenek egy súlycsoportban. Nyilván ez magyarázza Chartier írásának változatlan angol újraközlését: Uő, *On the Edge of the Cliff: History, Language and Practices*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1997, 28–38.

14 Az első kiadás: *A New History of French Literature*, ed. Denis HOLLIER, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1989.

15 A munkát dekonstrukciós irodalomtörténetként értékeli PERKINS, *i. m.*, 57–60. *A magyar irodalom történetei* (főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I–III, Bp., Gondolat, 2007) c. háromkötetes művet (a hazai irodalomtudomány legnagyobb szabású irodalomtörténeti vállalkozását az elmúlt évtizedben) széles (és hangos) kritikai visszhang fogadta. Ebben a kórusban azonban alig-alig hallatszott olyan hang, amely a pusztá tény említésén túl (ti. hogy a *Történetek* szerkezete és koncepciója az Hollier-projektet követi) a magyar applikációt a forrásmű nemzetközi tudománytörténeti kontextusában igyekezett volna elhelyezni. (Kivételet BÁRDOS László rövid és főként a francia irodalmi példákkal foglalkozó vázlata, *A francia-angol példa: Az A New history of French Literature [Harvard] című könyv kérdései = Irodalom a történelemben – irodalomtörténet: Budapest, 2008. június 9.*, szerk. Ács Margit, Bp., Magyar Művészeti Akadémia, é. n. [2009],

Ha a múlt, lévén nyelvi artefaktum, a maga lényegében megismerhetetlen és a hagyományos módon (a tényekbe vetett bizalommal) elbeszélhetetlen, akkor a jelen is az. „A ténynek csakis nyelvi léte van [...]”¹⁶ – írta Roland Barthes a történelem diskurzusáról. Richard Rorty általánosabb megfogalmazásában: „Inkább képek, mint állítások, inkább metaforák, mint megállapítások azok, amik filozófiai meggyőződéseinket irányítják.”¹⁷ A narratológiai szkepszis alapját végső soron az episztemológiai szkepszis adta, amelynek gyökerei ugyan messzire nyúlnak vissza a filozófia történetében, de Sextus Empiricus vagy Francesco Patrizi helyett ebben a vonatkozásban elég az unalomig koptatott Nietzsche-közhelyeket felvillantani, mondjuk a művészeti modernitás kultkönyve, Susan Sontag *Against Interpretation*-je (1964) nyitó lapjairól: „Természetesen nem a szélesebb értelemben vett interpretációra gondolok, amelyről Nietzsche (helyesen) mondja: »Tények nincsenek, csak értelmezések«”¹⁸ Vagy a másik, talán még felkapottabb Nietzsche-locus: „Mi tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok mozgékony serege, egyszóval a summája olyan emberi relációknak, amelyeket poétikusan és retorikusan felfokoztak, átültettek és felékesítettek, s amelyek hosszú használat után meggyökeresedtek, kanonikusnak és kötelezőnek tűnnek egy nép szemében.”¹⁹ E gondolatok kommentárjaként bontakozott ki a posztstrukturalista tudományosság java, s ezek állnak az ún. „nyelvi fordulat” ideája mögött. Hatástörténetük bibliográfiája gyakorlatilag végtelen,²⁰ de nem is érdemes idézni; olyannyira beleivódtak Nietzsche szavai a tudományos folklórba, hogy talán még egyes természettudósok is hallottak róluk.

A posztmodern gyűjtőnéven ismert szkeptikus áramlatnak azonban ma már a kritikája sem ver túlzottan nagy hullámokat.²¹ A modernitás egyik „arcának” bizonyult²² – úgy fordult felárnyékba, hogy maga a modernitás (eszmetörténeti, társadalomtörté-

60–64.) Véleményem szerint ebben a tudománytörténeti vonatkozásban különös figyelmet érdemelniének – még ma, egy évtizeddel a megjelenés után is – Szegedy-Maszák professzornak az *Előszóban* (i. m., 11–17) megfogalmazott gondolatai, amelyekben hosszan fejtegeti, miben *különbözik* a magyar vállalkozás az amerikaitól. A jelen írás természetesen nem vállalkozik a *Történetek* koncepciójának értékelésére, de folytatásában hasznosítani tervezem főként az előszóban felvetett művészet- és zenetörténeti párhuzamok rendkívül elgondolkoztató tanulságait.

16 Roland BARTHES, *The Discourse of History* (1967) = *The Postmodern History Reader*, ed. Keith JENKINS, London–New York, Routledge, 1997, 121.

17 Richard RORTY, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1979, 12.

18 Susan SONTAG, *Against Interpretation and Other Essays*, New York, Laurel Books, 1966, 3.

19 Friedrich NIETZSCHE, *Igazságról és hazugságról nem morális értelemben*, ford. ÓVÁRI Csaba, Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 12.

20 A legfontosabb hivatkozások (Foucault, Derrida, Rorty, de Man stb.) összegyűjtve: Carlo GINZBURG, *Rapporti di forza: Storia, retorica, prova*, Milano, Feltrinelli, 2000, 26. Magyarul: C. G., *Nyomok...*, i. m., 215.

21 Három szórakoztató és tanulságos lektúr a tárgyban: David SIMPSON, *The Academic Postmodern and the Rule of Literature: A Report on Half-Knowledge*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1995; Terry EAGLETON, *The Illusions of Postmodernism* [1996], Cambridge (MA)–Oxford, Blackwell, 2003; szélesebb tudománytörténeti és (kultúr)politikai összefüggésben: Uő, *After Theory*, London, Penguin Books, 2004.

22 Matei CALINESCU, *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*, Durham, Duke University Press, 1987, 288–309.

neti és természetesen kulturális értelemben is) folytatódott. Általános és átfogó filozófiai bírálata, mivel egymástól lényegesen eltérő elméleteket kell közös nevezőre hoznia, legfőljebb publicisztikai szinten lehetséges. A legszemélyesebben talán a mobiltelefon ontológiájának fejtegetésével²³ a műfajban meglehetősen gyakorlatot szerzett Maurizio Ferraris oldotta meg a feladatot, nem hagyva ki természetesen az „anything goes” szellemiség politikai következményeinek felrovását sem: a jobb- vagy baloldali színezettől függetlenül azonos logikával működő mediatisztált véleménydiktatúrákat, illetve a szabad kezét kapott birodalmi politizálás gyakorlatát. (Berlusconi és ifj. Bush, ha nem is a posztmodern gondolkodás hősei, de nehezen tagadható, hogy a posztmodern kor termékei.)²⁴ Ami a gondolkodás hőseit illeti, komoly filozófusok ma már legfőljebb anekdotáznak arról a szereplőről, aki könyv terjedelmű röpiratot írt a név mint olyan jelentésének relativitásáról, hosszan élcelődve vitapartnerének az aláírásba vetett naiv bizalmán, majd a művet saját neve alatt adta ki, és nyilván a honoráriumról szóló szerződést is valós szignójával hitelesítette.²⁵

Az „irányzat” sosem volt egységes, sem pedig valódi irányzat; az idesorolt jelentős filozófusok és irodalmárok között legfőljebb valamiféle családi hasonlóság, a gondolkodás stílusának rokonsága mutatkozott, a 2000-es évek elejére pedig (már aki azt megérte közülük) legtöbbjük pályája jelentős fordulatot vett.²⁶ Így, egyénileg még az őket sosem kedvelőktől is elismerő szavakat kaptak (mint Foucault John Searle-től vagy Paul de Man Carlo Ginzburgtól)²⁷ – de a tudománytörténet könyörtelenül folytatta saját

23 Maurizio FERRARIS, *Hol vagy?: A mobiltelefon ontológiája*, bev. Umberto Eco, ford. GÁL Judit, Bp., Európa, 2008.

24 Az argumentáció filozófiai magja: a szépségszkepszis radikalizálja Kant *phaenomenon/noumenon* megkülönböztetését, s azonosítja a létező világot a megismerhetővel, az ontológiát az episztemológiával, azt, ami *van* (és nem függ a megismerésre vonatkozó előfeltevéseinktől) azzal, amit *tudunk* (és a megismerésre vonatkozó előfeltevéseinktől függ). Vö. Maurizio FERRARIS, *Manifesto del nuovo realismo*, Roma–Bari, Laterza, 2014, 78–86. Némileg veretesebb kifejtésben: Uő, *Goodbye, Kant!: Cosa resta oggi della Critica della ragion pura*, Milano, Bompiani, 2004, 65–84.

25 *A Limited Inc a b c...*-vel kapcsolatos hivatkozások és szakirodalom: BENE Sándor, *Searle, Vico, Patrizi: A történelmi pragmatika esélye*, Helikon, 51(2005), 240–243. Talán helyénvaló itt egy anekdota felidézése a sok közül, a helyzet és a hangvétel jellemzésére a fordítás mellőzésével: „With Derrida, you can hardly misread him, because he’s so obscure. Every time you say, »He says so and so«, he always says, »You misunderstood me«. But if you try to figure out the correct interpretation, then that’s not so easy. I once said this to Michel Foucault, who was more hostile to Derrida even than I am, and Foucault said that Derrida practiced the method of *obscurantisme terroriste* (terrorism of obscurantism). We were speaking French. And I said, »What the hell do you mean by that?« And he said, »He writes so obscurely you can’t tell what he’s saying, that’s the obscurantism part, and then when you criticize him,« he can always say, »You didn’t understand me; you’re an idiot«. That’s the terrorism part.” Steven R. POSTREL, Edward FESER, *Reality Principles: An Interview with John R. Searle* (Reason, February 2000: <https://reason.com/archives/2000/02/01/reality-principles-an-intervie> (hozzáférés: 2015. nov. 4).

26 Pl. Hilary Putnam útja a „belső realizmustól” a fokozatok realizmusáig, vö. Mario DE CARO, *Il lungo viaggio di Hilary Putnam: Realismo metafisico, antirealismo, realismo naturale*, *Lingua e Stile*, 31(1996), 527–545. (vö. Hilary PUTNAM, *Reprezentáció és valóság*, Bp., Osiris, 2000 [Horror Metaphysicae], 182–211); vagy Umberto Eco nézeteinek fokozatos módosulása, vö. FERRARIS, *Manifesto...*, i. m., 27–28.

27 GINZBURG vitriolos lábjegyzete szerint de Man „egész más szinten” ír, mint a *Fehér mitológia* szerzője (Történelem, retorika, bizonyítás = C. G., *Nyomok...*, i. m., 215 [51. jegyzet]), vö. Uő, *Rapporti di forza...*, i. m.,

önkorrekcióját. A „nyelvi fordulat” kifejezés visszakerült oda, ahova kezdeményezői eleve szánták (az analitikus filozófia történetébe, ahol a „mik vagyunk” helyett már az 1950-es évektől a „hogyan beszélünk” vált az „első filozófia” kiinduló kérdésévé),²⁸ a csúsztatás pedig elnyerte végleges nevét: „retorikai fordulat” lett belőle.

A posztmodern közjáték tanulmányozása mindazonáltal elengedhetetlen akár egy kis nemzeti (kisnemzeti) irodalomtörténet koncipiálása során is. A posztmodern relativizmus nem elavult, legfeljebb elaludt: a kérdések, amelyekre ma kevéssé relevánsnak tűnő válaszokat kínált, megmaradtak, és nem mellőzhetőek egyetlen történeti narratíva módszertani alapozásánál sem.²⁹ Azt, amit a természettudományban Thomas Kuhn paradigmaváltás-elmélete kiváltott (a perspektíva megváltoztatásával még az analitikus gondolkodás számára is elengedhetlenné tette a történeti önreflexiót, a nézőpontok figyelembevételét, az állítások igazságfeltételeinek kultúrafüggő reflektálását),³⁰ a human tudományok – köztük a történettudomány körébe tartozó irodalomtörténet-írás – a posztmodern forrongásnak köszönheti. A tanulság nem csupán annyi, hogy saját megfigyelő és leíró pozíciónk erős kritikai-teoretikus önreflexiót kíván (ezt már explicit vagy implicit módon a 19. századi nagy elődök is tudták és gyakorolták), hanem az, hogy történetíró munkánk nem nélkülözheti az *elmélet*történeti távlatot sem. És itt nem kizárólag a történetírás teóriáira gondolok, hanem a korábbi korok retorikai, poétikai (de jóval gyakrabban teológiai, grammatikai és logikai) területen megfogalmazott elméleteire, amelyek a *litterae*, az irodalmi világ közlésmódjait, közlési formáit (műfajait, tematikáját, imitációs gyakorlatát) befolyásolták, vagy egyenesen azok szabályozásának igényével jöttek létre. Ezt szokás ma *történeti kommunikációelmélet*nek hívni, s bár az elnevezés nem túl szerencsés (hiszen lényegében a kommunikációelmélet történetét, pontosabban a kommunikációtörténet elméleti önellenőrzését jelenti), jobb javaslatom nekem sincs rá.³¹ Módszertanilag arról van szó, hogy egy múltbeli irodalmi szöveg értelmezése során figyelembe kell venni nemcsak az egykorú teoretikus kontextust, amely közvetlen vagy közvetett módon a műbe magába is beépült, és nemcsak a saját mai értelmező apparátusunk irodalomelméleti hátterét, hanem a két háttér viszonyát is. Sőt, az adott szöveg történeti narrációba szerkesztése, elhelyezése egy irodalomtörténeti elbeszélésben, csak ezen értelmezői kontextusok párbeszédének előterében mehet végbe.

26 (38. jegyzet); Searle pedig fent idézett anekdotáját azzal summázza: „Foucault was often lumped with Derrida. That’s very unfair to Foucault. He was a different caliber of thinker altogether.”

28 Arthur C. DANTO, *Modern, Postmodern, and Contemporary* = A. C. D., *After the End of the Art: Contemporary Art and the Pale of History*, Princeton, Princeton University Press, 1997, 6–7. Azért nem mulasztja el megjegyezni: az emblemikus tanulmánykötet (*The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method* [1967]) szerkesztője, Richard Rorty időközben „nyelvészettelenes fordulatot vett” (uo., 19).

29 A kiegyensúlyozott értékeléshez lásd Linda HUTCHEON, *The Politics of Postmodernism*, London–New York, Routledge, 2002², 165–172, 182–184. (A *What Was Postmodernism?* c. záró fejezet, jól orientáló bibliográfiával.)

30 Arthur C. DANTO, *Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása* = *Narratívák 4: A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2000, 95–109.

31 Programadó összefoglalás: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában* = *Az irodalomtörténet esélye, i. m.*, 160–168.

A legfőbb tanulság tehát: az elmélettörténeti távlat megnyitásának mellőzése, a saját elméletnek vagy akár csak módszertannak történeti index nélkül hagyása ma már járhatatlan út. Napjaink eszmetörténeti vitái³² jó ideje nem arról szólnak, hogy legyen-e párbeszéd elmélet és elmélet között, hanem arról, hogy *milyen mértékben* lehet, illetve kell kontextualizálni (azaz mennyire erősen kell saját korukhoz kötni) a modernitásnak valamiféle vélelmezhető előképét alkotó gondolkodókat ahhoz, hogy termékeny dialógus alakuljon ki velük? Mennyiben örököse Foucault vagy Rorty morálfilozófiája Petrarca etikai gondolkodásának? Lehet-e és mennyiben lehet Lorenzo Valla nyelvfilozófiájában megpillantani a kései Wittgenstein nyelvfelfogását? Olvasható-e Francesco Patrizi poétikája a Searle-féle beszédaktus-teória felől?³³ Vagy éppen Quentin Skinnernek és követőinek van igazuk, akik a historizálással fékezni kívánják a sokszor túlzásokba eső prezentista lendületet? Skinnernek persze szemére vehető (amint maga is ironikusan idézi kritikussait),³⁴ hogy ha az erős kontextualizálással szándékosan a mától távolabbra állított szövegek egyediségét hangsúlyozza, akkor az eszmetörténet művelését egy szakszerű idegenvezetés mellett zajló temetőlátogatáshoz teszi hasonlatossá. Az efféle bírálatok azonban figyelmen kívül hagyják, hogy a sűrűre szőtt kontextuális háló funkciója éppen az, hogy „megtanítsanak bennünket distanciát tartani a saját előfeltevéseinktől és gondolkodásmódunktól”,³⁵ s ily módon szélesítsék a horizontunkat, lokális előítéleteink felülvizsgálatára késztessek... – és ezen a ponton az utak elválnak. A gondolat, mint láttuk, folytatható a kultúrák összemérhetetlensége fölötti esztétikai élvezetszerzéssel és a toleranciagyakorlatok csapásszámának fokozásával, de folytatható a saját kultúra hagyományaihoz való tudatos kötődés mélyítésével (a kritikai viszony kialakításával) is.³⁶

Eredményt hirdetni a disputában nem lehet, de nem is érdemes, hiszen minden egyes téma más és más megközelítést, a historizmus/prezentizmus skála más és más fokának beállítását kívánja meg. Ám azt, hogy *van*, hogy *lett* ilyen skálája a szkeptikus kor utáni történészeknek, s hogy értelmező leírásaink és történeti rekonstrukcióink hatékony védelmet kaptak a pozitívizmus reflektálatlanul prezentista eljárásaival szemben, azt a posztmodernnek köszönhetjük. Nietzsche-től és kései – s olykor talán

32 Pl. ZEMPLÉN Gábor, *Az eszmetörténet szakadásai és a tudomány racionalitása: Avagy milyen perspektívából nem látszanak a paradigmák?*, Századvég, ú. f., 55(2010)/1, 3–18. (A *Kontinuitás* c. tematikus szám többi tanulmánya is közelről érinti a jelen gondolatmenetet.)

33 A főként Nancy S. Strueverre és Richard Waswóra vonatkozó futó utalások kifejtett és bibliográfiával adatolt verzióit lásd a *Helikon* 51(2005)/3, *Régi az újban* c. (Kecskeméti Gáborral közösen vendégszerkesztett) számában: BENE, Searle, Vico, Patrizi, i. m., ill. KECSKEMÉTI Gábor, *Vallástól Wittgensteinig (és vissza?)*: A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás, *uo.*, 309–324.

34 Margaret LESLIE, *In defense of Anachronism*, *Political Studies*, 18(1970), 433. Vö. QUENTIN SKINNER, *Significato, atti linguistici e interpretazione* = Q. S., *Dell'interpretazione*, Bologna, Il Mulino, 2001 (Saggi, 548) 150.

35 *Uo.*, 151.

36 Skinner ez utóbbi pártján áll. Az értékek relativizmusát szemére hányó vád elleni öntudatos védekezésében Clifford Geertzre hivatkozik, vö. Clifford GEERTZ, *Anti antirelativizmus*, ford. ANDOR Eszter = C. G., *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Bp., Századvég, 1994, 305.

sietős – értelmezőitől egyaránt örökölhető a dialektikus igazság belátása: egy kultúra egészségének alapfeltétele, hogy időközönként letehesse a múlt terhét, megszabaduljon a hordozhatatlanná vált örökség legalább egy részétől – de közben valakinek, valakiknek mégiscsak emlékezni kell a feledésre, különben ugyanez a kultúra saját lehetséges megújulási erőforrásaitól fosztja meg magát.³⁷ Kísérletezzünk most ezzel – keressünk történeti analógiát.

A mai helyzet sokban emlékeztet a hosszú 17. század végére, amikor a régiak és a modernek vitájától volt hangos a szellemi porond, de ezzel egy időben, szinte észrevétlenül egy lassúbb, de mélyrehatóbb változás is zajlott. A Montaigne-től La Mothe Le Vayer-ig vezető, egyre erősödő szkepszis által lerombolt történetírás kereste az új utakat: indult a műgyűjtők és forráskutatók, azaz az „antikváriusok” hosszú menetelése. Arnaldo Momigliano érdeme, hogy méltán ünnepelt tanulmányában (*Ókortörténet és az antikvárius hagyomány*, 1949)³⁸ kitapintotta e tektonikus eszmetörténeti mozgást, és megrajzolta koordinátáit. A politikai történetírás (Thuküdidész és Tacitus iskolája) és a szélesebb optikájú, az eseménytörténet helyett a társadalmi „struktúrára”, a vallási rítusokra, intézményekre fókuszáló történetírás (Hérodotosz, Valerius Maximus, Terentius Varro iskolája) békés együttélésében a 17. század végén következik a fordulat. A csúcsra járó történeti szkepszissel, az ún. „pürrhonizmussal” (és az annak tápot adó propagandisztikus jelenkortörténet-írással) szemben valami új bontakozik ki: háttérbe szorul és devalválódik a narratív história, és felértékelődik a múlt tárgyi emlékeinek iránti érdeklődés. Egymást érik az epigráfiai, genealógiai, régészeti kutatások, és a történetírókat háttérbe szorítják a gyűjtők, a szakértők, a *connoisseurs*ök, akik fényesen illusztrált kiadványokban dokumentálják eredményeiket. A korszak nagy nevei (Leclerc, Mabillon, Montfaucon, Maffei) a régiségkutatás, a forráskritika, a diplomatika megújítói – fellépésüket azonban már előrevetette a filológia Lipsiusszal kezdődő, majd az ő avantgárd prezentizmusát visszanyeső tökéletesedése (történetiesítése),³⁹ illetve a Josephus Scaliger által kezdeményezett szaktörténeti, segédtudományi kutatás. A „gyűjtők korának” csúcspontján megszületik a pürrhonizmus bukását regisztráló elméleti munka, a század talán legnagyobb forrásgyűjtő történésze, Ludovico Muratori tollából: *Az emberi értelem ereje, avagy az elutasított kétely (Delle forze dell' humano intelletto, ossia il pirronismo rifiutato*, 1748). Ezek a gyűjtők ugyanakkor nem történészek a szónak abban az értelmében, hogy átfogó nagyelbeszélésekre nem is törekednek, hanem csupán a forrásaik kisebb-nagyobb csoportjára érvényes lokális tudás

37 Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Bp., Akadémiai, 1989 (Hermész Könyvek), 32; vö. Paul DE MAN, *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*, New Haven–London, Yale University Press, 30, 80 (itt Foucault-ra hivatkozva); 79–131. Alapvetően ágostoni gondolatról van szó (*Confessiones*, X, 16; AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford., jegyz. VÁROSI István, Gondolat, 1982, 326).

38 Arnaldo MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian* (1947) = A. M., *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, Storia e letteratura, 1957, 67–106; jelentőségéről lásd következő kötet tanulmányait: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, ed. Peter N. MILLER, Toronto–Buffalo–London, The Regents of University of California, 2007.

39 Anthony GRAFTON, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge (MA)–London, Harvard University Press, 1991, 39–41.

érdeklí őket, *Történet* helyett *történeteik* vannel. (Azaz: strukturalisták.) A felhalmozott „előpozitívista”, antikvárius örökség majd csak a feledést, illetve a nagyléptékű tipologizálást erőltető felvilágosult történetfilozófia lefutása után, a 19. században fordul termőre, akkor találkozik újra az elbeszélő és az antikvárius szál. Találkozásukból megszületnek az elbeszélést forrásokkal alátámasztó kanonikus, és sokszor felül azóta sem múlt munkák, Gibbon, Ranke, Michelet és Burckhardt remekművei.

A 20. század végi válság után önmagát kereső történettudomány ehhez nagyon hasonló utat járt, illetve jár ma is – azzal a különbséggel, hogy az önállósult segédtudományok helyett ezúttal a narratív história elméleti megalapozására esik nagyobb figyelem. Az irodalomtörténet műfaja számára pedig, úgy hiszem, szintén eljött a történeti önvizsgálat ideje. Érdemes emlékezni rá, hogy a 17. század nagy rendszerező tudósainak (Baconnek, Vossiusnak) jóslataira rácsófolva⁴⁰ az irodalom történetének első nagy korszaka az antikvárius kutatással indul: Mylaeus, Lambeck, Morhof, Conring, Heumann és magyar megfelelőik Czwittinger Dávidtól és Bél Mátyástól Bod Péterig és tovább: a forrásgyűjtés, a bibliográfiai rendszerezés, az életrajzi adattár biobibliográfiai enciklopédiáit alkották meg, s már az ezeket kísérő írások (előszavak, ajánlások) emékeztettek rá: nagyon is tisztában voltak munkáik értékének maradandóságával, azzal, hogy széles merítésű kultúrtörténeti megközelítésük valójában emancipatorikus tevékenység, felszabadítja az emberi szellemet a szaktudományok, a jog, a teológia, a filozófia szakbarbár kötelmei s főként a manipulált és manipuláló kortörténet-írás hataloméhes zsarnoksága alól. Christoph August Heumann például így fogalmazta meg a gondolatot:

Érdemes megfigyelni, hogy az elmúlt századokban, amikor hanyagolták az irodalomtörténet művelését, a filozófusok vakon, birkák módjára követték a maguk Arisztotelészét, a jogászok a maguk Bartolusát, a teológusok a maguk Tamását. Ma azonban, midőn az irodalomtörténet felvirágzott, nemcsak a filozófusok, de a jogászok, a történészek, az orvosok, a filológusok, s még a teológusok is sokoldalúak és műveltek lettek. Az irodalomtörténet-írás tehát az igazság világhossága, és a szellem szabadságának szülőanyja.⁴¹

A filológiai-textológiai (s szélesebb értelemben a kultúrtörténeti, civilizációtörténeti) rendszerező-gyűjtő kutatás és kutatás-dokumentáció, a történetíráshoz hasonlóan majd csak a 19. században találta meg útját a nagyléptékű irodalomtörténeti elbeszélésekhez, ekkor lett a történetekből *Történet* – legalábbis annak igénye és az utána való

40 Bacon rendszeréről lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *A historia litteraria korai történetéhez*, ItK, 109(2005), 3–17; Vossius (*De philologia liber*, 1650; *Ars historica*, 1653) ilyen irányú elemzése még csak deziderátum. Áttekintően: Michael J. CARHART, *Historia Literaria and Cultural History from Mylaeus to Eichhorn = Momigliano and Antiquarianism...*, i. m., 184–206.

41 Ezt a szöveghelyet (Christophorus Augustus HEUMANNUS, *Conspectus reipublicae litterariae, sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, Hannover, Foerster et filii, 1735^[4], 1) nem én idéztem először az ItK-ban (Szövegaktus, ItK, 107[2003], 702), hanem MARGÓCSY István (*Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 88[1984], 296.) Ez tehát a harmadik megjelenés; de azt hiszem, nem lehet elégszer ismételni.

vágy.⁴² Európai, nemcsak magyar jelenség, hogy a modernitás első hulláma az irodalomtörténet-írásban (is) a nemzeti narratívával érkezik, mivel a kor gondolkodói a nemzeti kultúrában látták a töredezett hagyományból megalkotható egység célképzetét, s a vélemények csak az oda vezető utat illetően (azaz a „nemzeti hagyományok” problematikájához való viszonyulás szerint) tértek el egymástól. A 20. század végi új-pürrhonista szkepszis legtermelékenyebb melléküzemága viszont éppen e nemzeti diskurzusok dekonstruálása lett. Ezen a ponton pedig kénytelen leszek a kitérőn belül is kitérőt tenni, mert a politikai kritika érvei – lévén hogy a mai magyar irodalomtudományi közbeszédet teljességgel meghatározzák, kiszorítva olykor fontosabb szempontokat – akkor is megkerülhetetlenek, ha a distancia témájához csak közvetve kapcsolódnak.

Szkepszis és intervenció – az irodalomtörténet politikája

A relativizmus legfőbb kifogása, mint láttuk, az elbeszélés narratív paradoxonára vonatkozott (olyasvalamit kellene elemezni, amit maga az elemző elbeszélés hoz létre), azonban az elbeszélés eredménytárgyának dekonstrukciója is divatos retorikai gyakorlatnak bizonyult, à la Hayden White. A szkepszis érvei ez esetben a narratológiai kételyeknél erősebb, erkölcsi és politikai támogatásra számíthatnak: a történetmondás lehetetlenségét (szelídebb kiszereelésben: „az elbeszélés nehézségeit”) tárgyazó közhely- és bálványdöntő írások többsége éppenséggel egy erős történeti narratíva hallgatólagos vagy explicit feltevésével operált. E narratíva szerint a nemzeti szempont túlhangsúlyozása önmagában is rendkívül veszélyes, kirekesztő és gyűlöletkeltő identitáspolitika része, amelynek konkrét felelőssége van a náciizmus *Endlösung*ba torkolló rémtetteinek bekövetkeztében.⁴³ A posztmodern különböző irányzatainak, egymással is vitázó képviselőinek összhangja ezen a ponton több mint érthető: ez volt az egyetlen terület, amelyen a felvilágosodás optimista projektjét szorongások és kételyek nélkül vihették tovább.

A nemzeti szempontú *historia litteraria* diszkreditálásának alapképlete (pozitivizmus + nacionalizmus = fasizmus) azonban nehezen egyeztethető a narratológiai relativizmus tételeivel. Ha minden történet ugyanannyit ér (igazságkritériumok híján csupán a nyelvi, retorikai megformáltsága alapján ítéltető meg), akkor éppenséggel az egyes nemzeti kultúrák eltéréseit tudományosan bizonyító filológia immunrendszere gyengül le végzetesen, s válik alkalmatlanná az újabb és újabb teleologikus elbeszélések kritikai rostálására. A posztmodern nyelvkritika eredménye tehát az lett, hogy mi-

42 Alapvető a tárgyban: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika).

43 A képletet már készen találta a posztmodern; Magyarországon pl. a műfaj klasszikusa a *Spenóttal* egyidős: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, szerk. ANDICS Erzsébet, Bp., Kossuth, 1964; tanulságos kontrollanyag: *Nacionalizmus a magyar irodalom tükrében: Az MTA Irodalomtudományi Intézetének vitája 1960. április 11–12*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 16(1960), 7–48.

közben a korábbi elbeszélésekből kiszorult, tudomásul sem vett társadalmi csoportok is nagy erővel és gyorsuló ütemben kezdték el saját „történeteiket” irodalomtörténetként (is) elmesélni (LMBT/queer⁴⁴ és feminista közösségek, etnikai és politikai kisebbségek), s a posztkolonialista kritika lehetőségére ráérző harmadik világbeli szerzők ugyancsak egyre-másra termelik a saját kirekesztő identitáspolitikájukat irodalomtörténeti formában összefoglaló elbeszéléseiket.⁴⁵ Mindkét oldalon megfigyelhető a 19. századi nacionalista nagyelbeszélések mintájának követése – bár a mintakövetés általában közvetett, hiszen a Gervinusszal vagy De Sanctisszal való bajmóldás helyett sokkal kisebb erőbefektetést kíván átolvasni a White-sillabuszt: *make a chronicle, shape a story...* A helyzet minden ironia nélkül megdöbrentően hasonlít a nyugati „tanácsadók” által kiképzett harmadik világbeli terroristák megjelenésére – miután lassan irányíthatatlanná válnak, mit is kezdünk velük? A probléma valóban égető, és azóta is küzd vele az irodalomtudomány – a posztmodern utóvédharcok utolsó terepe a nagyelbeszélések politikai kritikája. Ezek tanulmányozásától pedig ismét csak hasznos tanulságokat remélhet egy új magyar irodalomtörténet.

A Modern Language Association 1997-es torontói ülészakán emlékezetes eszmecsere zajlott Linda Hutcheon, a kanadai finanszírozású komparatív irodalomtörténetprojekt igazgatója és Stephen Greenblatt, az újhistorizmus iskolaalapító atyja között. A kiindulópont a fentebb vázolt helyzet, az elokvens tanulmányokban megfogalmazott válaszok pedig igencsak jellemzőek a múlt század végi tanácstalanságra (a kötet szerkesztői akkor még csak a balkáni konfliktusok utolsó, koszovói fejezetére hivatkozhattak mint friss „szövegkörnyezetre” – ma már nagyobb választék állna rendelkezésükre).⁴⁶ Az egyetértés alapja: a gyarmati uralom alól frissen felszabadult államok irodalomtörténetként is megfogalmazott identitásdiskurzusai veszélyesen nacionalisták, fejlődéselvűek és teleologikusak. A nézeteltérés technikainak tűnik. Hutcheon természetesen a globalizálódó kultúrának megfelelő ajánlásokat tett: az új, a jövőben megírandó irodalomtörténeteknek komparatív szemléletet kell érvényesíteniük, s vagy a nemzeti határok fölötti régiókkal, földrajzi tényezőkkel (pl. Duna) tanácsos foglalkozniuk, vagy azok alatti kisebb témákra (multikulturális hagyományú városok, mint Dubrovnik vagy Gdańsk, többes identitású szerzők vagy szerzőcsoportok stb.) kell összpontosítaniuk. Az új modell hívószavai: globalizáció, diaszpóra, a területszabadítás⁴⁷ (*globalization, diaspora, deterritorialization*) – ezek a narrációszerző elvek elemelhetik a figyelmet a nemzetállami, „egy etnikum – egy nyelv” logikája alapján szerveződő, purista modellekről.⁴⁸ Mindazonáltal Hutcheon komolyan mérlegelte a

44 A terminológiai különbség jelentéséről: HUTCHEON, *The Politics...*, i. m., 178–179.

45 PERKINS, i. m., 9.

46 Linda HUTCHEON, Mario J. VALDÉS, *Preface: Theorizing Literary History in Dialogue = Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*, eds. Linda HUTCHEON, Mario J. VALDÉS, Oxford–New York, Oxford University Press, 2002, ix.

47 A Deleuze-től származó terminus tömören szinte fordíthatatlan: egy-egy kultúra területhez kötöttségének (gyökerességének) feloldását jelenti a globalizáció összefüggésében.

48 Ennek az összehasonlító irodalomtörténeti projektnek egyik zászlóshajója a magyar szerzők és magyar társszerkesztő által jegyzett kelet-európai komparatív irodalomtörténeti szintézis: *History of the literary*

romlás feltartóztatásának, illetve átmeneti fékezésének Rousseau-i logikáját is: ha saját nyugati kultúránkban évtizedek óta a „kitalált közösség” a nemzet politikailag korrekt definíciója, akkor hogyan akadályozhatnánk meg az új (vagy éppen régi, de nem elég felvilágosult és nem elég nyugatias) nemzeteket, hogy ők is kitaláljanak maguknak egyet, olyat, amelyet szeretnének? Egyetlen közösségtől, sem nemzetitől, sem bármilyen kisebbségtől sem tagadható meg a jog, sőt a segítség sem, hogy felépítsék saját diszkurzív hovatarozásukat. Az így elképzelt „intervenciós irodalomtörténetek” perze már születésük pillanatában elavultak (miután a történeti elbeszélések igazságértéke megingott),⁴⁹ de mind erkölcsi, mind pragmatikus szempontok azt diktálják, hogy ne tagadjuk meg e közösségektől az „identitásmesét”, amelyre vágnak: „a közösségképző erő, amelyet „a progresszió utópisztikus elbeszélései kínálnak, a használható múltért [*usable past*] folytatott harcban”.⁵⁰ Ahhoz, hogy megszülessen valahol a globalizálódás iránti vágy, előbb létre kell hozni a megelőző fázist. Fejlődési fokok nem ugorhatók át a történelemben.

Greenblatt éles dialektikával bizonyítja e gondolatmenet kontraproduktív voltát, nagyjából a lenini „leggyengébb láncszem” tézist felidézve. Szerinte az intervenciós irodalomtörténetek megfosztanak a nyelvilleg és kulturálisan éppen általuk purifikált törzseket attól a forradalmi potenciáltól, amely pontosan a nemzeti kevertségükben és nyelvi tisztátalanságukban áll – holott a vágyott kulturális forradalom célja éppen e tulajdonságuk, a többes identitás (*multiple identities*) megdicsőítése.⁵¹ Greenblatt szerint ezen az úton indult el az Hollier-féle francia irodalomtörténet (amelynek Hayden White mellett maga is munkatársa volt), azonban csak a félútig jutott el. Tovább kell haladni, új projektek felé, amelyeknek két követelményét posztulálja a szerző. Az egyik tartalmi: az organicitás és a békés fejlődés koncepciója helyett a narratíva legyen inkább „érzéki, véres és természetellenes cselekedetek krónikája”,⁵² mert csak ezek ké-

cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries, eds. Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER, I–IV, Amsterdam, Benamins, 2004–2010; koncepciójáról lásd John NEUBAUER, *A globalizáció itthon és szomszédainknál kezdődik*, ford. SÁRI László, Helikon, 60(2014), 528–540.

49 Linda HUTCHEON, *Rethinking the National Model = Rethinking Literary History...*, i. m., 6.

50 *Uo.*, 14.

51 Stephen GREENBLATT, *Racial Memory and Literary History* = *Uo.*, 60. „[...] the acceptance, even if it feels clever and tactically enabling, of the traditional model of literary history, with its concern (in Eliot’s phrase) to purify the language of the tribe, robs the hitherto marginalized groups of their revolutionary potential: a potential that lies in the impurity of languages and ethnicities, in tangled lines of access and blockage, in the flesh-and-blood intensity of loss, assimilation and invention, and in the daring intersection of multiple identities”.

52 *Uo.*, 61. „So shall you hear / Of carnal, bloody, and unnatural acts...” *Hamlet*, V. felv. 2. szín (Arany János fordításában: „vérbűn, erőszak, természetellen dolgok”). Greenblatt, kedves stratégiája szerint, itt is idézzel adja saját véleményét (vö. az előbbi jegyzet Eliot-idézetét, és a következő Veblen-idézetét – a Borges-hivatkozás filológiája külön elemzést igényelne). A részlet (a Shakespeare-idézet és értelmező szöveggörnyezete) azonban egyben önidézet és egy újabb önidézet forrása is. Az előzmény: Stephen GREENBLATT, *Racial Memory and Literary History*, Proceedings of the Modern Language Association of America, 116/1 [„Globalizing Literary Studies”] (2001), 48–63; a folytatás: *Uó*, *Cultural Mobility: An Introduction = Cultural Mobility: A Manifesto*, ed. Stephen GREENBLATT et alii, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 2.

pesek felszámolni a mélyen gyökerező kulturális legitimitás érzését, és érzékeltetni a kultúra valós folyamatait (a címszavak: *transformation, evasion, negotiation, exchange; colonization, exile, emigration, wandering, contamination; greed, longing, restlessness*). A másik az ideális szerző szellemi habitusára vonatkozik. Nehéz ezt egyenesen megfogalmazni, Greenblatt is egy Borges- és egy Veblen-idézet sorai közt egyensúlyozva mondja ki: mivel az új irodalomtörténeti víziót csak olyanok tudják magukénak érezni, akik egyszerre kívül és belül állnak a történeten, amelyet mesélnek, s legfőbb jellemzőjük a különbözőség, az idegenség érzése, ezért, bár származásilag nem kívánja őket definiálni, habituális mintájuk a zsidóság mentalitása, amely annak köszönheti kitüntetett szerepét a nyugati világban, hogy „miközben az adott kultúrában működik, nem kötődik ahhoz semmilyen speciális devócióval”.⁵³

E kissé szorosan definiált, és számunkra, kelet-európaiak számára zavaróan közeli történelmi emlékeket idéző követelményrendszer forrásanalízise és kulturális tipologizálása⁵⁴ helyett ismét gyümölcsözőbb lesz praktikus tanulságokat keresni. A Hutcheon és Greenblatt közti vita valójában álvita. Mindketten az elharapózó etnikai gyűlölködést kulturális legitimitációját kívánják gyengíteni, de miközben rezignált vagy éppen forradalmi hevületű válaszokat adnak, s arról gyözködik egymást, hogy pragmatikus vagy idealista módszerekkel célszerűbb elejét venni a fasizálódás veszélyének, nem veszik észre, hogy éppen az, amiben egyetértenek, vagyis a történetírás elméletét illető szkepszisük adja a legerősebb fegyvert az etnokulturális törekvések kezébe.

London, 1947

Ha valaki, akkor Arnaldo Momigliano tudott egyet-mást (generációs és történelmi okokból Greenblattnél bizonyára többet) a náciizmus szellemi természetrajzáról. Imént ismertetett tanulmányát már római katedrájáról elűzve, angliai emigrációban írta (ahonnan már nem tudta megmenteni otthon maradt szüleit a meggyilkoltatástól).⁵⁵ Az írás korántsem érdek nélküli eruditus kutakodás eredménye. Momigliano a mindenkori pürrhonizmust okolta az intellektuális összeomlásért, amely nemcsak hogy lehetővé tette és kísérté a náciizmus felemelkedését, hanem egyenesen a náci propaganda megalapozójának bizonyult. A szkepszis ugyanis nem csupán a rezignált visszahúzódást és a tolerancia-pedagógiát vonhatja maga után, hanem éppúgy a voluntarista forradalmi

53 *Uo.*, 60. (Greenblatt a Thorstein VEBLEN gondolatait [*Essays in Our Changing Order*, ed. Leon ARDZROONI, New York, Viking, 1943, 222] parafrázál Jorge Luis BORGES írására hivatkozik [*The Argentine Writer and Tradition = Labyrinths: Selected Short Stories and Other Writings*, New York, Random House, 1984, 178–179], ám azután egy lábjegyzetben kisesszét formálva, maga folytatja a zsidó szellemi és habituális karakterjegyekről elmélkedő Veblen parafrázálását.

54 Greenblatt nézeteinek kontextualizálásához: Laurence ROTH, *Networks = The Routledge Handbook of Contemporary Jewish Cultures*, eds. Laurence ROTH, Nadia VALMAN, London–New York, Routledge, 2015, 201–202.

55 Az alábbiak forrása: Peter N. MILLER, *Momigliano, Antiquarianism, and the Cultural Sciences = Momigliano and Antiquarianism, i. m.*, 3–66.

fellépést is. Ugyanannak az éremnek két oldaláról van szó, ugyanannak a prezentista hevületnek egy némileg barnásabb árnyalatáról, mint amely Greenblatt lelkesült manifesztumaiban megjelenik. Ez a prezentista szemlélet messze túlélte a náci rezsimet: a „halott antikvárius tudás”⁵⁶ kárhóztatása a hermeneutikai hagyomány alapmotívuma maradt azután is, hogy a hitlerizmus oly nagy kedvvel kárhóztatta a haladás érdekeit nem szolgáló pedáns katedratudományt, s valósággal hajtóvadászatot indított az antikvárius szemlélet modern örökösei, az Aby Warburg körül csoportosuló kultúrakutatók után. Momigliano tanulmánya a Warburg Intézet Londonba menekült alkotói közösségében keletkezett, és a háború utáni kulturális mozgások lehetséges horizontjainak bemérése volt a tétje. A tények tisztelete, a bizonyítás megkövetelése, a történeti igazság lehető legteljesebb megközelítése: Momigliano az antikváriusok tény- és tárgy-tiszteletében találta meg a zsarnokságot mindig, mindenkor előkészítő ismeretelméleti kétely ellenszerét, maga mutatva példát arra, hogy egy ideológiailag erősen motivált, a jelent megszólító tudományos konstrukció akár még igaz is lehet. Optimista víziója szerint a régiségkutatás (a történetírói etika tudományos megalapozásával és a múlt igazsága iránti határtalan szeretetével) megmentette a történetírást a szkepszistól, de nem írt történelmet. Ez a feladat véleménye szerint azokra várt volna, akik az antikváriusok hagyományos témáit ismét elbeszélő historiává formálják, s végső soron egy új civilizációtörténetet alapoznak meg, akárcsak (az akkor még jobbára egy-egy nemzet civilizációtörténetében gondolkozó) elődeik tették a két tradíció egyesítésével a 19. század során.

Várakozásai egyfelől beigazolódtak, hiszen a kulturális antropológia felfutása az 1960–1970-es években jól illeszkedett az *Annales* „longue durée” folyamatok kutatását preferáló szemléletéhez. Clifford Geertz és követői a „helyi tudásra” (*local knowledge*) összpontosító, tárgyi és textuális, illetve összetett szertartás- és diskurzusrendeket dokumentáló leleteiket a gyűjtők logikájával rendszereztek, és jelentésüket egy jelképes interakciókból álló kulturális struktúrán belül értelmezték. Külön módszertani figyelem esett saját beszámolóik és az általuk megfigyelt kultúrák önelbeszéléseinek különbségeire.⁵⁷ Eljárásuk tehát mintha megjósolt folytatása lett volna az előrejelzésnek. Azonban már Skinner (s kisebb részben John G. A. Pocock) kutatásai és a körülöttük

56 Otto BRUNNER, *Abendländischen Geschichtsdenken* = O. B., *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968, 43.

57 Clifford GEERTZ, *Sűrű leírás = Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Bp., Századvég, 1994, 170–199; Uő, „A bennszülöttek szemszögéből”: *Az antropológiai megértés természetéről = uo.*, 200–216. Időszerű volna utánanézni, akár kutatni, hogy a két alapvető módszertani írás hatott-e és mennyire a magyar irodalomtörténeti praxisokra: az bizonyos, hogy a tanulmányomnak előadásként otthont adó konferencia már címével (*Az értelmezés hatalma*) is arra aspirál, hogy e hatástörténet egyik fejezete (az irodalomtörténeti antropológia nyitánya) legyen. Jelen írást annak dokumentálására is szánom, hogy bár a szempont kétségkívül termékeny, de az irodalomtörténet s kiváltképp egy átfogó igénnyel készítő magyar irodalomtörténet módszertanának (éppen mert a „sűrű leírás” és a *longue durée* történeti elbeszélés kombinálásának feladatával kell szembenéznie) szélesebb bázisra kell támaszkodnia.

támadt irodalom- és historiográfia-elméleti viták⁵⁸ is jelezték: a Geertz-iskola⁵⁹ szemléletmódja, és általában az antropológiai módszer nem fordítható át problémátlanul az időtengelyre. Idézzük fel Perkins második, mérsékeltebben relativista tételét: „ami az egyik közösségben plauzibilis, az a másikban nem lesz az”. Lehet vitatkozni az állítással, s a vita során eljuthatunk akár mindenféle, szűkebb és tágabb értelemben vett fordítás lehetetlenségének ismeretelméleti paradoxonához, de a szélsőséges szkepszis ez esetben nem szükségszerű következmény. A fordítás, bár tökéletes sosem lesz, mégis lehetséges. Az idegen kultúra gyarmatosítható, minél távolibb, minél idegenebb, annál könnyebben. A résztvevő leírással kísérletező antropológusok természetesen tudják, hogy kutatásuk és érdeklődésük a gyarmatosítás folytatása más eszközökkel (*mi*, nyugatiak akarjuk megismerni a „vadakat”; a *mi* szükségletünk az orientalizmus és a *saját* identitáskellékünk az idegen praxisok felmérése; a *saját* médiumainkon, a *saját* időszámításunkra programozott gépeken és hálózati felületeken osztjuk meg és terjesztjük megszerzett „lokális tudásunkat”; az esetleges szakmai elismerés csak a *mi* kultúránkban bír értelmezhető jelentéssel stb.). Ha ezt maguk a bennszülöttek is tudják, akkor, még ha tökéletlenül is, létrejöhet a kulturális idegenség felismeréséhez szükséges és elegendő kommunikáció. A következő lépés, az idegen életformák átvétele vagy explicit elutasítása azonban – ritka kivétellel – fel sem vetődik, mint a kutató identitás-stratégiája. (Nagy baj van, ha például egy samanológus egyetemi tanár termékenység-varázslással kísérletezik; nem kevésbé nagy, ha valódi sámánjait megpróbálja lebeszélni a varázslásról.)

Próbáljuk most elképzelni ezt a kommunikációs modellt a történeti kutatás és jelentésadás vetületében. Két idegen kultúra lehet *per definitionem* összemérhetetlen, a saját kultúra jelene és múltja már kevésbé; a történész szakmai előismeretek és kulturális értelemben veleszületett előfeltevések tömegével közelíti meg a maga múltját. Más szóval a nézőpont nem tüntethető el sem a „mindentudó elbeszélő” éteri magasságába szublimálva,⁶⁰ sem a „résztvevő megfigyelő” történeti kontextusba oldásával. A posztmodern szkepszis ma is érvényes pozitív tanulsága, mint már utaltam rá, hogy az elbeszélő akkor is valamiképpen részese az elbeszélésnek, ha megpróbál kilépni belőle vagy elrejtőzni benne.⁶¹ A középkori vagy a kora újkori mentalitás eltérései a miénktől,

58 A kérdés szakirodalma szinte már áttekinthetetlen; magam egy korábbi tanulmányomban érintettem: BENE Sándor, *A politika műfajai = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum, 2003, 87–113.

59 Skinner természetesen nem antropológus, s iskolához is nehezen sorolható – ám maga számol be róla, milyen meghatározó hatással volt rá Clifford Geertz, éppen a *Foundations* írása idején; vö. Quentin SKINNER, *Introduzione = Q. S., Dell'interpretazione...*, i. m., 9–10.

60 HAJDU Péter, *Idézet az irodalomtörténetben = Az irodalomtörténet esélye, i. m.*, 149–150.

61 Nem kerüli el ezt a paradoxont a már említett Hollier-féle francia irodalomtörténet sem: bár a szerzői kör összetétele és narrációs stratégiái is jelzik, hogy kívülről közelítik meg a tárgyat, s ezzel kívül helyezkednek a tradicionális nemzeti elbeszélésmodellén, ugyanezzel a gesztussal be is lépnek egy másikba: a globalizálódó francia kultúra önelbeszélésének keretébe, amely a területtől való eloldódás (*deterritorialization*) már túl van, de mindazonáltal még mindig nagyonis francia maradt. Lásd *French Global: A New Approach to Literary History*, eds. Christie McDONALD, Susan Rubin SULEIMAN, New York, Columbia University Press, 2010.

a múlt idegenségének és távolságának tapasztalatai a mi saját kultúránk (elfeledett) emlékeire utalnak. A szakadás felismerése máris emlékeztet, ha másra nem, a feledés tényére – az elveszett kontextus rekonstruálása pedig a választható identitásrepertoárt gazdagítja, másfelől pedig valóban terápiás célokat is szolgálhat, tudatossá (s így akár elutasíthatóvá) tesz olyan hagyományokat, amelyek bennünk élnek, s amelyeket – ez a kulturális vakfolt lényege – azért nem látunk történetileg, mert még használatban vannak. Mind a visszanyert emlékezettel, mind a tudatos felejtéssel mint a jövőre irányuló gesztussal a közösség kulturális önazonosságát építi, miután a közösség egyetlen elfogadható meghatározása jóval tágabb a genetikusnál, a nyelvinél vagy a politikainál: a közös emlékezet alkotja. Ez az emlékezet kritikai emlékezet, s ezért – az egyén részéről – nemcsak születés, hanem választás kérdése is az odatartozás és annak mértéke.⁶² Az idegenség, a távolság tehát ez esetben erőforrás. Tudatosításának, egyszersmind felhasználásának egyik – talán éppen leghatékonyabb – módja az irodalomtörténet művelése.

A háború utáni időszak néprajzi, kulturális antropológiai projektjei azonban egyre kevesebb hajlandóságot mutattak a lokális tudásformák ilyen típusú, a struktúraértelmezéshez közvetlenül szükséges mértéken túllépő történeti elbeszélések megalkotására. Az antropológiából nem lett civilizációtörténet, művelői ritkán próbálkoztak hosszú időtávú, széles területet átfogó történeti visszatekintéssel.⁶³ Ami ehelyett történt: a történészek kezdték átvenni az antropológiai leíró modelleket, s egyre kevésbé vállalták-vállalják azt a kockázatot, amely a *longue durée* folyamatrajzok magasabb absztrakciós fokával jár. Quentin Skinnernek a kora újkori európai politikai gondolkodásról írott nagymonográfiája a maga korában (1978-ban) egyfajta archaikus avantgárd gesztussal volt egyenértékű – kellett is hozzá új, pragmatikus elméleti nyelvészeti háttér és módszertani forradalom, hogy elfogadtassa magát.⁶⁴ Braudel nagyléptékű kutatási projektjei érdekességüket veszítették, az *Annales* iránti érdeklődés lehanyaglott, a strukturalizmust pedig komoly változásra készítette a rendszerek helyett az eseményre irányuló érdeklődés.⁶⁵ Ami korszerűnek számított, s amiért ma is tudományos elismerés jár: a kisebb léptékű lokális történetek, amelyek eljutnak a múlt idegenségének felismeréséhez (tehát a múlt gyarmatosításának fejlettebb, második fázisát képviselik), de a különműség felmutatásánál meg is állnak. „Más”: ez a varázsszó, és Isten óvjon attól,

62 Ezio RAIMONDI, *Letteratura e identità nazionale*, Milano, Mondadori, 1998, IX.

63 A bonyolult kapcsolatrendszer elemző tanulmányok már kisebb könyvtárat töltenének meg; itt kizárólag a jelen téma (az irodalomtörténet-írás) szempontjából teszünk utalásokat. Áttekintő tanulmány: Clifford GEERTZ, *Történelem és antropológia = Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok*, szerk. SEBŐK Marcell, Bp., Replika Kör, 2000, 109–122; ugyanez a válogatás közöl vele vitázó írásokat is.

64 Quentin SKINNER, *History of the Modern Political Thought*, I–II, Cambridge, Cambridge University Press, 1978. A korabeli módszertani és elméleti vitáról lásd *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, ed. James TULLY, Cambridge, Polity Press, 1988; a kérdés tudománytörténetéről ma már egész reprezentatív kötet áll rendelkezésre: *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, eds. Annabell BRETT, James TULLY, Hollay HAMILTON-BLEAKLEY, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

65 A fentiekről jó áttekintés Carlo GINZBURG, *Mikrotörténelem...*, i. m., 55–80.

hogy ennek a másságnak valamiféle genealogikus vagy kauzális kapcsolatát kutatásák a közelmúlttal vagy a jelennel (amely kapcsolat, ismétlem, a teljes törlődés, azaz a kultúrából való kiesés és felejtés formáját is öltheti – de a leghatékonyabban nagytörténetben beszélhető el). Napjaink fő kérdéskörét jól szemlélteti Natalie Zemon Davies egy újabb tanulmánya, amely már címében is plasztikusan mutatja a szellemi klíma és a történettudományi érdeklődésirányok háború utáni változásait, a globalizálódást (amely a nemzeti keretek ellen dolgozik) és a decentralizálódást (a fókuszpont mozdulását előbb az alávetett társadalmi csoportokra, az etnikai és szexuális kisebbségekre, majd az Európán – pontosabban a Nyugaton – kívüli világra).⁶⁶

A legkevesebb tehát, amit Arnaldo Momigliano reményeiről és várakozásairól el lehet mondani: nem teljesültek teljes mértékben. Ami egyáltalán nem teljesült: az antropológiai érdeklődésű kultúratudomány széles merítésű, időben nagy léptékű civilizációtörténeté fejlődése. Ami részben teljesült: az antropológia és a történettudomány védelem és védelmező funkciója a szkeptikus episztemológiai irányzatok ellen. A színes kaleidoszkópban (amelynek csupán néhány elemére volt módosítani), tehát az antropológiai érdeklődésű történettudományi mezőnyben ma is vannak kulturális relativista és posztiszkeptikus-pozitivisták szerzők és iskolák.⁶⁷ Az előbbieket megjelenése, legalábbis átmenetileg, Momigliano rémálmát teljesítette be: az „új antikvárius” irány ugyanis nem a nagy modelleket reprezentáló történetírással, hanem az „új pürrhonizmussal” látszott szövetségre lépni. Momigliano jóval túlélte nemzedékét: volt még ideje reagálni. Kései, szintén igen gyakran hivatkozott vitairata, *A történelem retorikája és a retorika története* (1981), amellyel Hayden White fellépését értékeli, elegáns iróniával mutat rá a történelem retorikus „cselekményesítésének” alapvető elmentmondására: „a történésznek nem csupán jelentéssel kell felruháznia az eseményt: meg is kell róla győződnie, hogy az valóban esemény volt-e”.⁶⁸ A megjegyzés minden relativista érvelés leggyengébb pontját veszi célba: a relativista ugyanazért csügg a tényeken, mint amiért az ateista Istenen – egyik sem tud meglenni anélkül, aminek tagadása a saját léte értelme. Momigliano meg is jelöli tanulmányában, hogy a retorikatörténet mely részét tekinti ígéretes kutatási irányynak a relativista nézetek kritikájára, s ez egyúttal saját történetfelfogásának is alapja: a bizonyítás tana. Ezzel pedig nemzedéknyi időre adott témát, feladatot és muníciót azon tanítványainak és követőinek, akik a retorika behatolását a humán tudományi (mindenekelőtt a történettudományi) diskurzusba nem örömforrásnak vagy terápiás eszköznek látták, hanem politikai és kulturális fenyegetésként érzékelték azt. A „retorika” ugyanis nem valami örökre adott, hanem az időben nagyon is változó rendszer; olykor egyik, olykor másik összetevője kerül előtérbe a történelem során. Amikor a nyelvfilozófiai és ismeretelméleti

66 Natalie ZEMON DAVIES, *Decentering History: Local Stories and Cultural Crossings in a Global World*, *History and Theory*, 50(2011), 188–202.

67 Az antropológia relativista vonásairól, Geertz módszerének szkeptikus affinitásáról alapvető: Giovanni LEVI, *A mikrotörténelemről = Történeti antropológia, i. m.*, 132–136. A történettudomány oldaláról hasonlóan fontos megfigyelések: Anthony GRAFTON, *History's Postmodern Fate*, *Daedalus*, 135[2006]/2, 54–69.

68 Arnaldo MOMIGLIANO, *The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: On Hayden White's Tropes = Comparative Criticism: A Yearbook*, 3(1981) (ed. E. S. SHAFFER), Cambridge, 1981, 266.

szkepszis „retorikáról” beszél, akkor arra a ciklikusan ismétlődő fázisra gondol (hiszen nem Nietzsche-nél történik meg először), amikor a stílus, az elokúció veszi át a regulatív funkciót a forrásgyűjtés és a szerkesztés eljárásai fölött. A stílus, a maga csúsztatásra, helyettesítésre, az igazság helyett a meggyőzésre összpontosító törekvő alakzataival és trópusaival – ez a retoricitás az, amelyre a relativizmus hivatkozik mint az emberi nyelv „általában vett” pontatlan természetére, s ezt használja örök igazolásként a valóságbeszéd, az igazság nyelvi kifejezésének lehetetlenségére. Momigliano kritikája pedig ennek az extrapolációnak a történeti képtelenségére mutat rá. *Rhetorica perennis*: nincs – vagy ha van, akkor annak része a topika, amely a bizonyítás forrásainak rendszerezését, az igazság mellett szóló érvek fellelését teszi lehetővé. Igazság és retorika csak akkor kerülhetnek szembe egymással, amikor „retorika” alatt a trópuselmélet vézélte retorikafelfogást kell értenünk.

Momigliano azzal, hogy a történelem (a történetírás) retoricitásával a retorika történetét állította szembe, egy újabb horizontot nyitott meg, véleményem szerint éppen olyan nagy jelentőségűt, mint amikor a történeti tények tárgyi, fizikailag létező dimenziójára, s ezek gyűjtőinek, rendszerezőinek tevékenységére hívta fel a figyelmet. Az „antikvárius” hullámról adott leírásában rendere felbukkannak a filológiára tett utalások – hiszen a gyűjtők forrásai között szöveges dokumentumok is szerepelnek, olykor egyenesen ezek a kutatás tárgyai (diplomatika, paleográfia). A tárgyi bizonyítékok a korabeli szövegforrások hálójában nyerik el jelentésüket, és adnak jelentést a szövegeknek. Momigliano maga a historiográfia-történetében nem szentelt kitüntetett figyelmet a textuális dimenzióknak. Két nagynevű tanítványa azonban pontosan ezen a nyomvonalon folytatta a munkát, s iskolateremtő munkásságuk ismét csak megkerülhetetlen tanulságokat kínál az értelmezői és az irodalomtörténeti distanciaterektől számára. Talán azt is megkockáztatnám, hogy a legfontosabb módszertani segédeszközöket adják a szerzői munkaközösség kezébe.

Tanítványok és evidenciák

Az egyik tanítvány⁶⁹ Anthony Grafton, a princetoni egyetem történészprofesszora, világszerte az egyik legismertebb és legelismertebb kora újkoros tudománytörténész. Ő vitte tovább a legnagyobb sikerrel a Momigliano gondolataira építhető filológiatörténeti kutatási irányt. A szöveg mint textuális objektum a maga romlásaival, lacunáival, kisebb és nagyobb cruxaival, a maga veszendő materiális hordozójával: ugyanolyan tárgyi emlék, mint a feliratgyűjtők kövei és a régészek vázái. A textust meg kell védeni a további romlástól, életre kell hozni tetszhalálából. És életre is lehet hozni, meg lehet fejteni a filológia szakmai eljárásaival, amennyiben 19. században tükélyre fej-

69 Momiglianót Graftonnak chicagói tanára, Eric Cochrane ajánlotta Joseph Scaligerről tervezett doktori disszertációja témavezetőjéül. A találkozásról és a közös munkáról is beszámol Anthony GRAFTON, *Momigliano's Method and the Warburg Institute: Studies in His Middle Period = Worlds Made by Words: Scholarship and Community in the Modern West*, Cambridge (MA)–London, Harvard University Press, 2009, 231–254.

lesztett pozitívista módszertant nem afféle varázskulcsként használjuk, amely minden zárt kinyit, hanem folyamatos történeti kontroll alatt tartjuk az eljárásait. A filológia tudománya alkalmazott diszciplínaként is teljes történeti vertikumának potenciálját veti latba – a viszonylagos, sosem garantáltan tiszta, ám mégis megállapítható jelentések feltárásáért. Grafton professzor túl is lépett ezen a területen, hiszen alapvető köteteket publikált a történetírás elméleti önreflexiójának (az ún. *ars historica*-vitának) a dokumentumairól,⁷⁰ valamint a történeti idő tudományos megalkotása, a kronológia születésének kora újkori historiájáról.⁷¹ Írásai mindazonáltal inkább a forrásfeltárás és értelmezés területén kamatoztathatók.⁷² A történetírói munkához több segítséget kapunk a másik híres Momigliano-tanítványtól, Carlo Ginzburgtól.

Ginzburgot nem szükséges bemutatni: a nemzetközi tudományosság valódi sztárja, a „mikrotörténeti” módszer kezdeményezője, a Bolognai Egyetem és a UCLA emeritus professzora – akit világszerte csak *A sajt és a kukacok* szerzőjeként ismernek, és sokan az enyhén szkeptikus történeti antropológiai módszerrel asszociáltak.⁷³ A tudományos bestseller azonban némileg félrevezette a közönséget. Ginzburg évekig tanult Pisában Momiglianonál, és hozzá hasonlóan személyes, pontosabban családi indíttatása is volt arra, hogy fellépjen a tényeket relativizáló szkepszikus gondolkodás ellen.⁷⁴ Ezen a téren legfontosabb írása Nietzsche már idézett tropológiai kultúrkritikájának történeti-filológiai vizsgálata, amelyben Nietzsche a retorikai gondolatok teológiai kontextusban (a János-evangélium első verseinek értelmezéséért folytatott erőfeszítésben) nyerek el magyarázatukat – majd a prezentáció tovább halad, és a Mester köpönyegéből sorra bújnak elő a hatása alá került gondolkozók, a sor végén Paul de Mannal, akinek a költői szó jelentésének rögzíthetetlenségéről, a nyelv antireferenciális természetéről, az igazság megragadhatatlanságáról kifejtett elméletét feltehetően a múlt elviselhetetlen súlyától való szabadulás vágya is motiválta.⁷⁵

70 Anthony GRAFTON, *What Was History?: The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge (MA)–London, Cambridge University Press, 2007.

71 Az indíttatás itt is mesterétől érkezett, aki az antikvitás időkonceptióját dolgozta fel magisztrális tanulmányban, elvetve az egyszerűsítő konstrukciókat (a zsidó linearitásról és görög ciklikusságról s hasonlóról): Arnaldo MOMIGLIANO, *Time in Ancient Historiography*, *History and Theory*, Beiheft 6(1966), 1–23. (Az egész, *History and the Concept of Time* c. tematikus szám Momigliano kezdeményezésére jött létre, s ő jegyzi szerkesztőként.)

72 Ilyenként recipiálta őket a magyar filológiatörténet új szempontú vizsgálatának úttörő tanulmánya: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.

73 Saját, már idézett tiltakozása mellett lásd GRAFTON érvelését: *History's Postmodern Fate*, i. m., 65–67.

74 Natalia Levi (Ginzburg) írónő és a római börtönében 1944-ben halálra kínzott Leone Ginzburg fiaként született 1939-ben. Lásd a Hayden White-nak címzett bírálatát: Carlo GINZBURG, *Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality = Threads and Traces...*, i. m., 165–179; vö. Hayden WHITE, *Historical Emplotment and the Problem of Truth = Probing the Limits of Representation*, ed. Saul FRIEDLANDER, Berkeley, 1992, 37–53; Robert BRAUN, *The Holocaust and Problems of Representation = The Postmodern History Reader*, i. m., 418–425.

75 GINZBURG, *Történelem, retorika, bizonyítás*, i. m., 212–230.

Az elmélet-történeti távlat megteremtésénél, a relativitás argumentumainak történeti narratívába emelésénél azonban a jelen kérdésfeltevés szempontjából fontosabban az utóbbi három évtizedben azon publikált tanulmányai, amelyek a történetírás és az irodalomtörténet elmélete között nyitják meg a határt. Kérdései minden új irodalomtörténeti vállalkozás megindításánál aktuálisak. Ha a retorikai fordulat követői az elbeszélést vették célba,⁷⁶ akkor lehet-e igazolni az elbeszélés kognitív potenciálját a retorika eszközeivel? Folytatható-e a Momigliano-program? Van-e az elbeszélésnek igazságértéke? A kiindulópont a relativista tézis megfordítása. White tropológiája arra ösztönzi a sillabuszát deklamáló szavalókórust, hogy „ne a fikciós művek narratív magjára hívják fel a figyelmet, hanem a tudományos igényű elbeszélésekben hangsúlyozzák a fikciós magot”.⁷⁷ Ginzburg viszont természetesnek veszi a tudományos igényű narratívák retorikus természetét – és az érdekli, hogy a fikció miként képes valóságot referálni. Jelentős tanulmányok sorában vizsgálja az „effet du réel” elérésének módjait, az olvasóval kötött hitelesség „paktum” teljesítésének retorikai eljárásait.⁷⁸

Első distinkciója a fikció és a valóság közötti. Irodalomtörténeti anyagon – Jean Chapelain középkori regények olvasásának hasznát fejtegető dialógusa, a *De la lecture des vieux romans* (1647) alapján – mutatja meg, hogy a 17. század közepén már a norma igényével merül fel a fikció történeti forrásként való hasznosítása, de nem olyan értelemben, hogy a fikció mögül vagy a fikcióból forráskritikai eljárással ki kell bontani a reális magot, hanem ellenkezőleg: a fikció éppen fiktív voltában válik értékes történeti anyaggá, hiszen a regények a fantázia szüleményeiként világosan beszámolnak az adott kor szokásairól és habitusairól.⁷⁹

A fikció megismerésének eljárásainál azonban érdekesebb a fikció révén történő megismerés. A példa és a forrás ezúttal Alessandro Manzoniak a regény valós és fiktív komponenseiről írott esszéje (*Del romanzo e, in genere, de' componimenti di storia e d' invenzione*, 1830), ahol a fikció és a történeti narráció megkülönböztetésén túl distinkció tétetik magán a történeti elbeszélésen belül is, a tények elbeszélése és egy köztes, a valóságra fikcióval következtető mód között. A kitalált történet tehát, arisztotelészi alapon, továbbra is valószínű, a valóságbeszédet feltételező historián belül viszont megjelenik egy „igaz valóságosság” (szemben a költészet hamis valóságosságával).⁸⁰ Ez a valós (vagy

76 Lásd az alapmű centrális fejezeteit, *A narratív funkció és a tudás legitimálása*, ill. *A tudás elbeszélése és legitimációja*; Jean-François LYOTARD, *La condizione postmoderna: Rapporto sul sapere* (1975), Milano, Feltrinelli, 1990, 52–79.

77 Carlo GINZBURG, *Proofs and Possibilities: Postscript to Natalie Zemon Davies, The Return of Martin Guerre* = C. G., *Threads and Traces: True False Fictive*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 2012, 65.

78 Ginzburg módszerének helyéről, egyediségéről a „történeti metafikció” (vö. Linda HUTCHESON, *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Waterloo [Ontario], Wilfried Laurier University Press, 1980) posztmodern elméleti univerzumában: Giuliana BENVENUTI, *Riscrivere la storia: modi e tecniche del romanzo „neostorico” italiano contemporaneo = Il letterato e lo storico: La letteratura creativa come storia, a cura di Paolo Favilli*, Milano, Franco Angeli, 2013, 93–95.

79 Carlo GINZBURG, *Paris 1647: A Dialogue on Fiction and History = Threads and Traces...*, i. m., 74–75.

80 *Proofs and possibilities...*, i. m., 67–68; Manzoni gondolatában Agostino Mascardinak, a 17. század egyik legfontosabb *ars historica*-szerzőjének (*Dell'arte historica*, 1636) az arisztotelészi kategóriákat megkettőző eljárása köszön vissza (verisimile vero vs verisimile falso). Vö. Eraldo BELLINI, *Agostino*

inkább valószínű) fikció az elbeszélés olyan pontjain válik szükségessé, ahol a történetíró nem rendelkezik forrásokkal, hanem következtetni kényszerül – elbeszélésének felszínén ekkor felismerhetővé kell tennie, hogy konjektúrát ad elő, mindazonáltal e részek ugyanúgy narratív formában jelennek meg, mint a realitást tükröző, dokumentumokon alapuló fő elbeszélés-szál. A következtető részek tehát olyan fikciók, amelyeket függőhídként képzelhetünk el: felfüggesztési pontjaikon a dokumentumokkal és egyéb tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott narráció sziklaperemeibe kapaszkodnak.

Hogyan rendszerezhetők ezek a narrációtípusok retorikailag? Mondhatjuk azt (Paul de Mannal), hogy minden elbeszélés lényegében egy szókép, pontosabban trópus narratív formában kifejtve.⁸¹ A metafora a helyettesítés alakzata: valamit vagy valakit azonosítok valami vagy valaki mással, s ezt a behelyettesítést megtehetem kifejtett, elbeszélő formában is. De kiindulhatok a tropológia helyett a klasszikus retorikai hagyomány invenciós fázisából is. A történetmondó, illetve a történetíró az igazságról akarja meggyőzni az olvasót: valamilyen formában bizonyítani akarja az igazat. Arisztotelész *Rétorikájának* felosztásai szerint a szónok a bizonyítási eljárása során felvonultathat tárgyi, a „retorikán kívüli” bizonyítékokat, és használhat „retorikán belüli” bizonyítékokat – ami nem azt jelenti, hogy az előbbiekről nem beszél (mesél), az utóbbiakról meg igen, hanem azt, hogy az utóbbi esetben elbeszélése csak saját nyelvi és logikai megalkotottságával bizonyít, nem pedig külső források bevonásával. A retorikán kívüli bizonyítékokat (*atekhnói piszteisz*) Arisztotelész öt tételben összegzi: tanúk, törvények, szerződések, kínvallatások, eskük. A retorikán belüliek (*entekhnói piszteisz*) fő osztályai a *péllda* és az *enthüméma* (a valószínűre és a többnyire előfordulóra, a többségi véleményre alapozott, sokszor szerkezetileg is hiányos szillogizmus).⁸² Ez utóbbi forrásai azonban nyelven kívüli valóságalelemekre is mutat(hat)nak: a közmeggyőződések, kimondatlan kulturális konvenciók mellett akár szokások, épületek vagy éppen nyelvtörténeti tények (Thuküdidész abból következtet a hellén elnevezés új voltára, hogy Homérosznál még nem fordul elő).⁸³ Az enthümémák forrásait Arisztotelész ismét csak négy elemre osztja: valószínű (*eikosz*), példa (*paradeigma*), jel (*szemeion*) és szükségszerű jel (*tekmerion*).⁸⁴ Az utóbbi kettőt a későbbiek során a történetírók sokszor egymás szinonimájaként használták.⁸⁵ Thuküdidész például szükségszerű bizonyítéknak tekinti, hogy Athénnek a déli része épült legrégebben, mert erre tud következtetni az Akropoliszon álló templomok elhelyezkedéséből – az ilyen *tekmerionokra* alapozott képet állítja azután szembe a költők meséivel.

A történetírói munka alapfeltevése, hogy a múlt nyomok és jelek (*szemeion*) alapján rekonstruálható – a történetírók kutatásuk során azzal foglalkoznak, ami valószínű

Mascardi tra „ars poetica” e „ars historica”, Milano, Vita e Pensiero, 2002, 163–164 (93. jegyzet).

81 Paul de MAN, *A metafora ismeretelmélete* = P. D. M., *Esztétkai ideológia*, ford. KATONA Gábor, szerk. BÓKAY László, Bp., Janus–Osiris, 2000, 7–28.

82 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, kiad. ADAMIK Tamás, Bp., Telosz, 1999, 33–34 (1355b–1356b); vö. GINZBURG, *Még egyszer Arisztotelészről és a történelemről* = C. G., *Nyomok...*, i. m., 241.

83 *Uo.*, 246–247.

84 ARISZTOTELÉSZ, i. m., 136 (1402b).

85 GINZBURG, *Még egyszer...*, i. m., 242.

(*eikosz*), s kontextust sűrítő, következtetést következtetésre építő eljárásuk célja, hogy a valószínűből természetes és szükséges összefüggést (*tekmerion*) csináljanak, más szóval bizonyítsák valamiről, hogy szinte biztosra vehető („tény”).⁸⁶ Az enthüméma, ami a retorika elméletírója számára mindössze rendszerezési kérdés, a történetíró számára megismerési és bizonyítási modell. Ha valami felkerült a szinte bizonyosra vehető dolgok osztályába, akkor nemcsak enthümémaként, hanem példaként is használható lesz a beszédben, azaz átléptethető a művészi bizonyítékok másik osztályába, az exemplumok közé, s ilyen minőségében szinte egyenértékűvé válik a bizonyítás külső eszközeivel, már-már magától értetődő, „evidens” (a tanúvallomás értékéhez közelítő) tanúság lesz.⁸⁷ A történész nem a tényeket akarja elmondani, hanem a tények segítségével (például tényekre alapozott példák révén) akar valamit elmondani. Ezért a példái között felbukkanhatnak kitalált történetek is – fikcióval is lehet igazat mondani. A fikció nemcsak a képzeletre hat, hanem logikai erővel is rendelkezik. Az athéni törvényszéki gyakorlatban igen gyakori volt a fikciós költői művekből vett példák argumentatív használata;⁸⁸ a jogi és a költői fikció a lehető legmélyebben összefügg egymással.⁸⁹ (Ennek a fikcióhasználati mechanizmusnak a történetírásra alkalmazott változatát „találta fel” újra Manzoni.)

Végül: ami az „elbeszélést” illeti, az nem csupán a beszéd egyik részeként (*iudiciale* nemben például a tényállás megállapítása, majd a felosztás után, a bizonyítást és a cáfolatot megelőzve) hangozhat el, hanem minden beszédben, a beszéd minden egyes pontján alkalmazható.⁹⁰ Elbeszélés alkotható a tárgyi bizonyítékokról (azaz narratív leírás tárgyává tehető a szerződés, a tanúvallomás, bármely forrás, az *atekhnoi pizsteisz* teljes köre – így természetesen az írott források is), de a példa is fordítható narrációba, sőt, a bizonyítás egyes részein megfogalmazott érvek ismét történetformát kaphatnak.⁹¹ A történész és a fikcióval dolgozó költő (író) egyaránt narratív formát használnak, kijelentéseik és állításaik ritkán minősíthetők kizárólagosan igaznak vagy hamisnak; a költők elbeszélése is „igazságköteles” egy absztraktabb, filozofikusabb perspektívában.⁹² Az ilyen eljárás elfogadottsága azonban korról korra változik, mindkét vonatkozásban. A klasszikus modern irodalom csúcsán kevésbé volt elfogadott a fiktív narráció megtörése egyenes valóságreferenciát tartalmazó *tekmerion*nal, ma pedig szinte követelmény. A 15. századi humanista retorikus történetírás fénykorában a fiktív elbeszélés alkalmazása a történeti bizonyítás szerves és megbecsült része volt⁹³ – száz évvel

86 *Uo.*, 249

87 Vö. ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 117 (1394a).

88 Alfred P. DORJAHN, *Poetry in Athenian Courts*, *Classical Philology*, 22(1927), 85–93.

89 Monografikus feldolgozás: Kathy EDEN, *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

90 ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 172 (1417b).

91 *Uo.*, *i. m.*, 116 (1393a–b: parabola, aiszóposzi mese, libüai mese).

92 Az „igazságköteles/nemigazságköteles” distinkció HORVÁTH Iván kifejezése, vö. *Magyar irodalomtörténet, Élet és Irodalom*, 2009, 03. 13; jelenleg ez *A magyar irodalom történetei* hálózati változatának (<http://villanyspot.hu/>) egyik szövegsoportosítási főszempontja.

93 Lorenzo Valla Constantinusi adománylevélről írott munkája, amelyben bizonyítja a hamisítást, egyszerre alkalmazza a filológiai bizonyító érveket és a fiktív párbeszédet; ez a kettősség a kiinduló-

később már érvelni kellett a védelmében,⁹⁴ s újabb száz év múlva, az antikváriusok fénykorában teljességgel kiszorult a szaktörténetírás mezejéről. Hogy a fiktív narráció és a bizonyítás milyen szoros egységet alkot a klasszikus retorikában, azt a terminológia is bizonyítja. Az elbeszélés legfőbb erénye, ha képszerűen, plasztikusan, a valóság illúzióját keltve („mintha látnánk”) képzeletünk elé helyezi az általa felidézett eseményeket. Ezt az erényt nevezte a görög retorikai és történetírói tradíció *enargeiának*,⁹⁵ a latin pedig *evidentiának*, illetve *demonstratió*nak⁹⁶ – s noha a retorikai bizonyításra való vonatkozása már elhalványult, az európai nyelvek jórészt ma is a szó ’bizonyíték’, ’bizonyítás’ jelentését őrzik (*evidence, evidenza, demonstration, dimostrazione* stb.)

A retorika tehát ebben az értelemben sem *perennis*, de történetének vizsgálata jó támpontot ad bizonyos eszmetörténeti folyamatok megértéséhez. A történeti megismerés szkeptikus kritikája mindig a retorikai hagyomány által kínált egységet akarja megbontani, és első lépésben az *argumenta artificialia* modelljével előállított történeti következtetéseket támadja, a tropológia felől. Momigliano antikváriusai ezért vonultak vissza az *inartificialia* területére, ezért lett hosszú időre a történeti munka azonos a forrásgyűjtéssel, forráskiadással, archeológiával, epigráfiával, diplomatikával – s magát Momiglianót is ez készítette arra, hogy az ő munkásságukkal kezdjen foglalkozni. A második lépés: amikor a nyelvi szkepszis episztemológiai szkepszissé lesz, s magát az *atekhnoi piszteisz*ről beszámoló leírásokat is trópusok seregeként azonosítja és dekonstruálja. Ez következett be a posztmodern retorikai fordulattal – s mint igyekeztem bemutatni, Momigliano tanítványai ezen a ponton léptek fel a kétely újabb hulláma ellen.⁹⁷ Természetesen nem személyes sikerük, hanem az eszmetörténeti kontextus nagy horderejű változásai vezettek oda, hogy úgy tűnik, ma beérőben vannak a feltételek az egység egy új szinten történő helyreállítására. Jól mutatja ezt az elismert eszmetörténész, Nancy Struever pályaíve, akinek Ginzburg még némi joggal róttá fel a kétféle „retorika” (a trópusvezérelt és az eredeti szinkretikus rendszer) anakronisztikusan prezentista összemosását⁹⁸ – de nem véletlen, hogy a bíráló azóta elhalkult, hiszen Struever időközben a reneszánsz retorika szubverzív potenciáljának és a Valla–Foucault kör rövidre zárásának avantgárd korszakától⁹⁹ eljutott a hasonló dekonstrukciós törekvések retorikatörténeti reflexiójáig.¹⁰⁰ Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.¹⁰¹

pontja GINZBURG elemzésének: *Lorenzo Valla sulla donazione di Costantino* = C. G., *Rapporti di forza...*, i. m., 69–88.

94 MASCARDI, i. m., 313–314.; vö. Carlo GINZBURG, *Description and Citation* = C. G., *Threads and Traces...*, i. m., 22–23.

95 A terminus történetéről alapvető GINZBURG, *Description and Citation*, i. m., 8–13.

96 Az előbbi QUINTILIANUS kifejezése (*Institutio oratoria*, IV, 2, 63–64; VI, 2, 32; VIII, 3, 61); *Rhetorica ad Herennium*, I, 3, 23.

97 Ami azért nem jelenti azt, hogy Ginzburg maga elhanyagolta volna a „művészetén kívüli” bizonyítékok területét; a „testes” tételről pl. lásd: *Just One Witness...*, i. m.

98 GINZBURG, *Lorenzo Valla...*, i. m., 73–74.

99 Nancy STRUEVER, *Lorenzo Valla: Humanist Rhetoric and the Critique of the Classical Languages of Morality* = 191–206.

100 A legalaposabb magyar portrté: KECSKEMÉTI, *Vallától Wittgensteinig...*, i. m., 312–318.

101 SENECA, *Epistulae morales ad Lucilium*, CVVII, 11.

A történetírás retorikatörténeti önkontrolljának általános humántudomány-módszertani normává emelésében komoly érdemei vannak Carlo Ginzburgnak is. Hangsúlyosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a retorika története ugyanúgy törések, félreolvasások, tudatos vagy öntudatlan hangsúlyáthelyezések története, mint magáé az „irodalomé”. Hogy csak az *evidentia*-motívumot említsem, nevezetes tanulmányban rekonstruálta Lorenzo Valla Arisztotelész-recepciójának paradoxonát (Valla egész grammatikáját és logikáját az arisztotelészi filozófia ellenében építette fel, miközben retorikai példaképe az a Quintilianus volt, aki pedig a cicerói vonallal szemben éppen Arisztotelész retorikáját vitte tovább, még ha erről Valla, úgy tűnik, nem is tudott).¹⁰² S folytatható volna az új utakra vezető, termékeny félreolvasások története a 16. századi termékeny tévedés (ti. hogy Giralaldi Cinzio, Philip Sidney és mások is „energiának” értették, és ’kifejezőerő’ értelemben használták az *enargeiát*) hatástörténetének szisztematikus vizsgálatával. A reménybeli magyar irodalomtörténetnek magját kellene hogy képezze a hasonló kritikai távlatot megteremtő, a poétikai és retorikai elméletek recepcióját, folyamatoságát és töréseit, újrakezdéseit megmutató elmélettörténeti fejezetek sorozata. Nem egyszerűen kritikátörténeti a tétje ezeknek a vizsgálódásoknak, s főképp nem egy revansista elméleti diskurzus megnyitása: sokkal inkább az, hogy a sokáig féloldalas képet kiegyensúlyozzuk, s ha a hosszú ideig jobbára a tropológia felől néztük a topikát, most végre az ellenkező iránnyal is megpróbálkozunk.

Ha csak az *enargeia* példáját vesszük, a múlt több kitüntetett, eszmetörténeti szempontból döntő fontosságú pontján igazolódik az ilyen történeti optika használatának szükségessége. Kant nem olvasására sokféle indokot fel tud hozni egy irodalomtudós (a valódi okok helyett vagy mellett). Az utóbbi évtizedekben a hazai irodalomtudományos közeg leginkább „Paul de Manon keresztül” olvasta (ha) *Az ítéleőrő kritikáját*. De Man utolsó, már posztumusz megjelent könyve¹⁰³ *A metafora ismeretelmélete* című tanulmánnyal kezdődik,¹⁰⁴ amely Kant esztétikájának egyik talpkövét, a szép és az erkölcsi jó kapcsolatának kifejtését veszi célba. Kant a fogalmak nyelvi reprezentációját (s így megismerhetőségüket) a hipotipózis alakzatával modellálja: ennek szimbolikus változata teszi egyáltalán lehetővé, hogy szemléletünk érzékileg megragadhatson egy elvont fogalmat. A *hypotyposis* gondolatalakzat, ismertebb neve: *evidentia*; Szenci Molnár szótára az utóbbit „nyilvánvalóság”-gal adja vissza, az előbbit körülírással határozza meg: „Oly nyilván való magyarázattya valaminek, mintha szemeddel látnád”.¹⁰⁵ A nyelv figurális dimenziója itt instrumentális („célszerűen tudjuk használni”), a hipotipózis szimbolikus faja kognitív eszköz: „Istenről való minden megismerésünk eszköze szimbolikus”. Ebben a keretben mondatik ki a tétel: „a szép az erkölcsileg jó szimbóluma”, a bizonyítás a hipotipózis teremtette analogikus kapcsolat pontjainak oda-vissza bejárásával zajlik.¹⁰⁶ De Man esszéje megszakítja nemcsak ezt a mozgást,

102 GINZBURG, *Lorenzo Valla...*, i. m., 76–79.

103 DE MAN, *A metafora...*, i. m., 22–28.

104 Magyarul: Paul DE MAN, *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, szerk. BÓKAY László, Bp., Janus–Osiris, 2000, 7–28.

105 *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, Hutter, 1604, ad vocem.

106 *A szépségről mint az erkölcsiség szimbólumáról* (*Az esztétikai ítéleőrő kritikája*, 59. §) = Immanuel KANT,

éppen az Istenre irányuló visszacsatolás előtt – ezzel pedig a teljes nyelvműködés (szemantika, szemiológia, performáció) leírását a retorika tropológiai modelljébe tereli át (az *evidencia* nála trópus). Nem a bináris modellt – átvitt és fogalmi, szimbolikus és sematikus – tagadja, „csak” a köztük tételezett mozgást, ami az enargikus megismerés lényege. Retorikai terminusokban fogalmazva: lenyeleti a tropikával a topikát – s ezzel megerősíti azt a nietzschei gondolatot, hogy a modernség a maga teljes világát tropológiai terminusokban látja (például a politikai akarat, a hatalom működését is annak metaforáin keresztül érzékeli).¹⁰⁷

Ma ott tartunk, hogy ezt a szembenállást történeti distanciából látjuk – „megoldása” természetesen nincs, de a távlat egyfelől lehetővé teszi a leírást (Kant kognitív hipotézisének háttérében feltűnik a sztoikus ismeretelmélet „megragadó benyomás” [*phantasztia kataléptiké*] kategóriájának kapcsolata az enargeiával);¹⁰⁸ másfelől ebből a távlatból új rálátás nyílik a modernség irodalmi vetületére is – Nietzsche-től, vagy ha úgy tetszik, Manzoni-tól¹⁰⁹ De Manig. A régi megpillantása az újban előfeltétele annak, hogy a régiben is meg tudjuk pillantani az újat – a „reneszánszról” folytatott bár szűkeséges, de végtelen viták szünetében pedig ideje lesz oda tenni a hangsúlyt, ahol valóban kitapintható egyfajta előmodernitás a régi irodalomban: a retorika szinkretikus arisztoteliánus egységét felbontó, a topikát az ékesszólásról leválasztó Petrus Ramus hazai hatástörténetére.¹¹⁰

Az imént azt írtam, megérték a feltételek egy módszertanilag reflektált új magyar irodalomtörténet elkészítéséhez. Ez alatt – a témánkat módszertani és elméleti szempontból érintő kultúratudományi és antropológiai eredmények figyelemmel kísérése és beépítése mellett¹¹¹ – azt is értettem, hogy eljött az az idő, amikor a narratívát

Az ítélőerő kritikája, ford. PAPP Zoltán, szerk. HÉVIZI Ottó, KARDOS András, Bp., Ictus, é. n. [1997], 282–286.

107 Francesca RIGOTTI, *Il potere e le sue metafore*, Milano, Feltrinelli, 1992; a téma egyik legjobb feldolgozása nem véletlenül válaszotta mottóul a már hivatkozott Rorty-idézetet: „It is pictures rather than propositions, metaphor rather than statements, which determine our philosophical convictions”. (Lásd a 17. jegyzetet.)

108 A világról való biztos tudás lehetőségéhez, valamint az igazságok és tévedések közti distinkció képességéhez ragaszkodó sztoikusok és az ezeket támadó szkeptikus Akadémia közötti ismeretelméleti vita tanulmányozása sok tanulságot tartogat a posztmodern relativizmus és székszis megértéséhez; a vita ismertetése, forrásokkal: Anthony A. LONG, David N. SEDLEY, *A hellenisztikus filozófusok*, szerk. BENE László, Bp., Akadémiai, 2014, 319–324. A *phantasztia kataléptiké* és az *enargeia/evidentia* megfeleltetésére: Gregory Allen STALEY, *Seneca and the Idea of Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 52–65.

109 Manzoni pesszimista morálfilozófiai esszéinek és dialógusainak Nietzsche-re gyakorolt erős hatásáról lásd GINZBURG, *Történelem, retorika, bizonyítás*, i. m., 216, vö. Uő, *Rapporti di forza...*, i. m., 26–27.

110 Új rendszerezés: KECSKEMÉTI GÁBOR, *The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements = Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID, Emma Annette WILSON, Farnham, Ashgate, 2011, 205–225.

111 Tájékozódásom legfontosabb forrásai: GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000 (Hayden White-ről: 48–70); a mikrotörténelemről: SZIJÁRTÓ M. István, *A történelem mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, Bp., L'Harmattan, 2014; az antropológia lehetőségeiről (KLANICZAY Gábor úttörő munkái – pl. *Történeti antropológia* = K. G., *A civilizáció peremén*, Bp., Magvető, 1990, 88–112. – után): TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijárat, 2007. A sor nagyon hosszan folytatható. A gondolatmenetemet legközelebről

dekonstruáló és a periodizációt felbontó irodalomtörténeti megközelítés helyett, annak tanulságaira építve érdemes ismét a narrativitással kísérletezni. A módszertani minimum egy egyszerű hermeneutikai közhely; de nem árt sokszor elismételni: „A történelem a múlt újraértelmezése, amely a jelenről szóló következtetésekhez vezet”.¹¹² Az elméleti alap pedig egy olyan *locus communis*, amelyre sokat kellett várni, hogy ismét kimondható legyen: „A tudás (még a történeti tudás is) lehetséges”.¹¹³

érintő két tanulmány: KECSKEMÉTI, *Vallától Wittgensteinig, i. m.* és Uő, *A humanista filológiai hagyomány..., i. m.*; az egyik eszmetörténetileg, a másik filológiailag alapozza meg a készülő új irodalomtörténeti vállalkozást; úgy gondolom, a narrációelmélet tudománytörténeti tanulságainak bevonása szélesíti a módszertani bázist.

112 MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian, i. m.*, 95.

113 GINZBURG, *Rapporti di forza..., i. m.*, 37.